

İspir Halk Kütüphanesi

Kayıt No: 2480

Kayıt Tarihi: 1.9.1982

Gelen= 956 İSP-

Şo Bizim İspir

"Bu kitap, merkezi Erzurum'da olan İSPİR TÜRİZM KÜLTÜR VE
KALKINDIRMA DERNEĞİ'nin kültür hizmeti olarak neşredilmiştir.

YÖNETİM KURULU

Ispir Halk Kütüphanesi
Kayıt No : 2480
Kayıt Tarihi : 1.9.1982

Önsöz

«Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!»
(Bilge Kağan)

«Soysuzlaşma, soyunu bilmemekle başla»
(Peyami Safa)

Milletlerin istikbali için tarih yazmak, yapmak kadar mühimdir. Zira, devrimizde tarih suyruunu taşıyan milletler milli kudret ve medeniyet hamlelerinde bu hazineden faydalandıkça tarihin onlar için faydası vardır. Bu sebeple tarih yazılıp bir kültür ve suyru kaynağının olmadığı, toprak altında kalan kıymetli madenler gibi, hiç bir manzara ifade etmez. Nitekim çağımızda her ileri millet veya bir medeni hamleye giren memleket hummalı bir şekilde tarih tedkiklerine girişmiş ve onu çok yüksek bir seviyeye erişirmiştir.

Dizgi - Tertip - Baskı : Ünal Matbaası
Kapak Baskısı : Polat Ofset Tesisleri
Kapak Düzeni : Nur ve Olcay Okan
Cilt : Günsan Cilt evi
İstanbul — 1981

Türk milleti tarihte ne kadar azametli bir mevkie sahip ise onun tetkikinde ve kültür hazinesi olarak kullanılmasında da o derece geri kaldığı bir hakikattir. Bu münasebetle milli tarihin siyasi, içtimai, iktisadi, dini, hukuki, kültürel, edebi ve sanat bölgümleri üzerinde ciddi eser ve araştırmaların çok az olduğunu ifade edebiliyoruz.

Bir tarihçi, ilmi metodlarla inceleme ve araştırmalar yapan bir ilim adamı olmadığım halde, bu tür çalışmaya cesaret edebilmemini sebeblerinin başında mesleki olmayan fakat milli olan bir tarih ve tanıtma tutkusudur. Hemşehrilerim gibi ben de uzun zaman bekledim ki, önce güzel İspır'ımızden veya Türkitemizden yetişen değerli ilim adamlarımız, ilimizi ve bölgemizi bize her yönüyle taştan eserler versinler. Susuzlüğümüzü gidermiş olsunlar. Vermediler mi? Elbette çalıştılar. Fakat kismen de olsa bu çalışmalar diğer sahalar için yapılmış ilmi araştırmaların sahifelerinde, mecmualarda veya gazete sütunlarında kalmıştır.

Süphesiz bizim yaptığımız, tetkik edebildiğimiz mah dut eserlerin sahifeleri arasında İspır ve çevresi ile ilgili çeşitli bilgilerin derlenip toplanması neticesinde bu kitapçığı meydana getirmekten ibarettir.

Sosyal ilimler sahnesinde araştırma yapanların hiçbir ıddialı olamazlar. Kaldı ki ben mesleğimle ilgili olmayan bu çalışmayı sadecə İspır'e ait sevgiden ve tanıtma arzusundan yola çıkarak sunmaya çalıştım. Başa-

rılı oldumsa ne mutlu. Bizi haklı olarak tenkid edecek yetkililer çok olacaktır. Ancak bu konuyu yetkili imzalara hatırlatmak vazifesini ifa ettiğime inanıyorum. Belki daha ciddi bir çalışma neticesi mükemmel eserlerin ortaya çıkmasına sebeb olmuş olurum.

Kitabın mahiyetini gelince; giriş kısmında, İspır'in coğrafi yeri, İspır isminin menşeî kısaca izah edilmiş ve bölgümler halinde İspır'ın bugüne kadarki tarihçesi anlatılmaya, daha sonraki bölümde İspır ve çevresindeki tarihi eser ve değerler sırasıyla tanıtmaya çalışılmıştır. Erzurum Vilâyeti Salnamelarından ve 1520, 1530 yıllarına ait Tapu Tahrir defterlerinin mukayesesinden elde edilen bilgiler ile yine evkaf defterinden temin edilen zaviyelere ait bilgiler ayrı ayrı bölgümler halinde verilmiştir. Büyüük bir kısmı «Tarihçe-i Erzurum» adlı kitaptan tesbit edilen İspır'lı dlîm ve edipler anlatılmaya çalışılmıştır.

Coğrafi durumu ve kısmen ekonomik durumu izaha çalıştığımız bölgümüz arkasından, 1980 yılı sayımına göre merkez ve köylerin nüfuslarını gösteren cetveli, mahallî idarelerin bu günkü durumunu ve yol-su-elektrik-okul-cami v.s. hizmetleri gösterir cetveli sunmaya çalıştık. Bu hizmetlerle ilgili cetveldeki bilgiler 1981 yılı Mart ayında ilgili müesseseler ile görüşülerek tesbit edilmiştir.

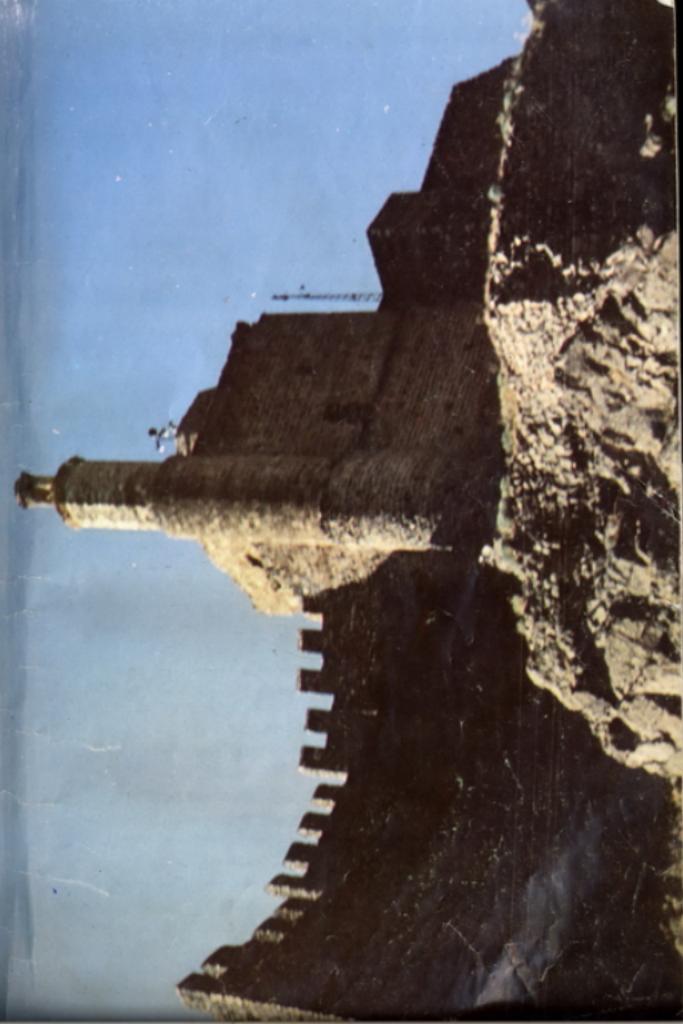
Tahrir defterlerinden, evkaf defterinden, salname lerden ve diğer tarihi eserlerden tesbit ettigimiz bilgi

leri, hata yapartz endişesiyle teferruata girmeksizin izah çalıstıksa da, büyük bir kısmını okunduğu şekliyle kitabı almayı uygun bulduk. Bu sebebeden kitabın sonuna bir de küçük lügatçı ilâve edilmiştir.

M.Ö. VII. yüzyılda Saka Türklerinden bir «boyun yerlesmesi ile, yerleşen bu boyun ismini alan İspir'in adı gibi, Selçuklu fetihinden önceki varlığı da millidir. 2700 yıllık bir mazide sahip olan İlçemizi, çeşitli yönleri ile daha muassal bir şekilde inceleyecekler için bizim bu küçükçük eserimiz bir kılavuz olabilirse kendimizi mutlu sayarız.

Çalışmalarında yardım找rını gördüğüm Dr. Yavuz Akpınar, Ferudun Alper, Ethem Çalık'a, bu kitabın basıktı işlerini büyük bir titizlikle yürüten Nurhan Alpay ve Ötüken Yaynevine, maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen kıymetli hemşehrilerim Hüsnü Şahin, İsmet Oral, Rüstem Akdaç, Mehmet Altan, Nâzım-Kâzım ve Tahsin Bayram, Bedri ve Ziya Amil, Avisi Amil, Kemal-Yaşar Cimilli, Fikret Açıkel, Hamza Cimilli, Nûsret Ayk, Fuat Gözüm, Osman Şimşek, Hasan Şen, Samîl Zor, İhsan Öztürk ve bütün hemşehrilerime teşekkürler borç biliyim.

Bu kitabı şehitlerimizin, büyüklerimizin ve sevgili babam Refik Çağlayan'ın aziz hatalarına ithaf ediyorum.

Giriş

İspir'in Coğrafi yeri: İspir, Anadolunun kuzeydoğusunda, Çoruh Nehri kenarında olup, deniz seviyesinden 1200 metre yükseklikte kurulmuş şirin bir kasabadır. Erzurum iline bağlı bir kaza merkezidir. Çamhıkaya (Hunut), Pazaryolu (Norgah), Kirik (Hoga) nahiyyeleriyle birlikte yüzölçümü 2805 km², nüfusu 1980 yılı sayımına göre 54084 kişidir.

İspir'in ismi hakkında: Bu ad, muhtelif kaynaklarda değişen şekilde geçmektedir. Eski yunan kaynakları ile destanî ilk «Gürçistan Tarihi», hattâ Medyanın «Zend-Avestâ» adlı din kitabı ve eski tefsiri «Bundahis» ten öğrenildiğine göre, atlı göçebe Saka (İskit) Türklerinin «Sasper», «Taok», «Pasian» adlı boy ve oymakları, M.Ö. VII. yüzyıldan günümüze kadar kendi boy adlarına göre, anılan coğrafya bölgelerinde yerleşmiş ve buralara etnik damgalarını vurmışlardır: «SASPER» (İspir Bölgesi), Taok/Tav/Tav-eli (Olta-Tortum, Yusufeli bölgesi), Tavusker (Olur), Pasian (Erzurum Deveboynu'ndan Horasan'a kadar olan Pasinler bölgesi). M.Ö. 680 yılında Kafkasların kuzeyinden gelen yaman okçu ve savaşçı

atlı göçbe Saka (İskit)'lar, Ortaasya kökünden ve Türk soyundandır. Yukarıda da belirtildiği gibi Saka Türklerinin «Sasper/Sper» boyunun yerleşmesi ile bu boyun ismi İspir olarak hatira kalmıştır.

M.Ö. 400 yılında Helen ordusunun artçı kumandanı olarak bölgeden geçen Ksenofon (Anabasis, IV. kitap) eserinde İspir bölgесinden «Seyhener yurdus İspir'den de «Hesperit» ismiyle bahsetmiştir.

Sirabon (XI. kitap, XIV. 12)'da «Saspis» ile «sysprite» olarak, Herodot'da «Saspir - Sasper» şeklinde, İspir'den bahsedilmiş, eserini 392'de bitiren Bizanslı Faustos'da da (V.44) «Sber/Sper» diye anılmış olduğunu biliyoruz.

Akkoyunlular devri vekayiinden bahseden eserlerde (Ebubekir-i Tahranı, Kitâb-i Diyarbekriyye), burada oturan Türklerin «SPIRİ» (İspirlü) diye tanıldığı belirtilmektedir. Eserlerini Arapça yazan tarihçiler (Baybars Mansuri, B. Aynı gibi) metinlerinde «Sibîr» şeklinde yazmışlardır.

İspir'in ismi Osmanlı İmparatorluğu yazışmalarında «İsbîr», Tapu Tahrîf defterlerinde ise «İspîr» şeklinde kaydedilmiştir.¹⁾

İspir kelimesinin Türk Halk Edebiyatında yüzyıllardan beri «güzel», «sürme gözülü» mânalarına geldiğini ozanların eserlerinden öğrenmektediz. Misal olarak XVII. yüzyıl ozanlarından Karacaoğlan'ın bir dörtlüğünü alabiliriz:

Nasıl medhedeym söyle güzeli
Elinde bergenzar gül ile synar.
Alma yanak, kiroz d'udak, diş sedef,
İspir ala şozer mil ile oynar.

Tarihte İspir

İspir'in bulunduğu Coruh boylarının tarih çağında M.Ö. IX. Yüzyıl sonlarında başlamaktadır. Bu zaman içerisinde İspir; Hurriler, Urartular, Sakalar (İskitler), Medler, Persler, Partlar ve halefleri; Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar (Dört halife Devri), Emeviler, Abbâsîler, Selçuklular, Moğollar - İlhanlılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akköyünlular, Gürçük Krallığı, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin hükümdarlığında kalmıştır. Kisaca isimleri sıralanan devletler zamanında kurulan, tali derecedeği -ömürleri az - küçük devletlerin de bölge geçici olarak istilâ ettikleri olmuştur.

Bu uzun tarihi devir boyunca, İspir'de hüküm süren çeşitli milletlerin yaşadığı tarihi olayları ve dolayısıyla bölgenin geçirdiği istihaleleri aşağıda bölmeler halinde inceleyebiliriz:

a) Başlangıçtan Sakalara kadar (M.Ö. IX - VII. yüzyıllar arası)

Şimdiki Eski-Van şehri ve kalesi yerindeki Tuspa'yı başkent edinen Khalidi-Urartu Devletinin hükümdarı Menua (M.Ö. 810-785) ya ait civî yazılı belgelerde, Coruh boyları Asyanık ahalisi KULKA adı ile anılmaktadır. II. Sarduri (753-735) Vap kalesindeki Yılığında, Milattan 753 yıl önce Coruh boylarındaki KULKA-nı (Kulka yurdu) Krallığı Üzerine sefer edip, üçüncü yıl barusunu itaat edildiği yazmaktadır. Coruh boyunun tarihte bilinen bu en eski yerli Asyenik (Yuvvarık basîr ve bitişken dilli) ahalisi, Sakaların gelişiley yurtlarından çikarak, Karadeniz kıyılarına ve Coruh ağızından kuzeydeki Faş (Riyon) Irmağı'na kadar yayılmış, bir bölüğü de Rize-Trabzon arasında yine kiyida kalmıştır.

b) Sakalar, İranlılar, Makedonyalılar, Artaksiyashıllar Devirleri :
(M.Ö. 7 — M.S. 1. yüzyıl)

M.Ö. 680 Yılında Kafkas geçitlerinden gelen akıcı Saka Türkleri, Asur hututlarına kadar yayıldılar ve Asurları tehdide başladılar. Da-ha sonraki yıllarda yeniden daha kuvvetli bir göç koluyla Kafkasları aşarak; Kür, Aras, Coruh ve Karasu boylarına yayılan Saka kabileleri, büyük hükümdarları Afrasyap (Alp Er-Tunga) (M.Ö. 654-626) zamanında İran, Doğu Anadolu ve daha güneydeki ülkeleri istila ettiler. Atlı góçeve olup at eti yiyen, kısrak sütü içen, yaylaç-kişlak hayatı süren, yaman okcu ve savaşçı Sakalar'dan bir boy da İspır çevresine yerleşmiştir. Bölgemize yerlesen Saka kabileleri, varlıklarını ve milli hussusyetlerini koruyabilmış ve yerleşikleri yerlere kendi boy isimlerini vermişlerdir. Yukarı Kür boylarında; «Gogar»'lar, Aras nehri boylarında; «Phasianlar», Karasu (Erzurum) boylarında; «Khalyblar», Tortum Oltu-Olur bölgesine; «Taoklar», Coruh nehri boylarında; «Saspırlar» yerlesmiş ve bu yerlere isimlerini vermişlerdir.

M.Ö. 626 yıllarında İran (Med) Hükümdarı Keyaksar'ın bir dostluk ziyafeti sırasında hile ile Afrasyap'ı (Alp Er-Tunga) ve Sakaların ileri gelenlerini öldürmesi üzerine başsız kalan ve düzenleri bozulan, İranlıların sürekli baskın ve soldırılarını uğrayan Sakalar, Medya (İran) İmparatorluğuna tabi olmuşlardır.

Medlerden sonra Perslerin eLINE gecen Doğu Anadolu Bölgesinin, Pers Hükümdarı Darius I. zamanında (M.Ö. 522-485) 23 satraplığı (valilik-eyalet) ayrılmış olduğunu Herodot'tan öğreniyoruz. Bugünkü Gökcé gölü kuzeýinden Karadenize kadar uzanan Aras (Araks) nehrinin bazı kolları ile Coruh (Akampsis) havzasını içine alan sahada kurulan satraplık, Herodot listesinin onsekizincisini teşkil eden satraplıklarından. Aras kaynakları bölgelerinde ve Coruh vadisinde yaşayan ve Turan menşeli olan Phasian'lar, Saspırlar, Taok'lar ve Alorodi'ler bu satraplığı baþlı bulunuyorlardı. Bunlar Ahamanış İmparatorluğu hazinesine her yıl 200 gümüş taþan (1 talan 250 İngiliz lirası değerindedir) ödüyorlardı. Bunların Ahamanış İmparatorluğu hazinesine vergi vermeleri Darius I. zamanında başlamış ve bir asır kadar devam etmiş olduğu anlaşılmıyor. (Ord. Prof. Şemseddin Günalıta; Yakın Şark, IV).

Daryus'a halef olan oðlu I. Kserksek M.Ö. 480 yılında Yunan-ıllarla savaşırken, İran İmparatorluğu ordusunu teşkil eden kavimler arasında 18. satraplığı teşkil eden Alarodiyollar (Yukarı Aras boyu yerilleri) ve Saspırların (İspır çevresi yerilleri) de bulunduğu, başlarında tahtadan miþferler ve ham gönden yapılmış küçük kalkanlar ile kısa mızraklar taşıdıkları ve kumandanlarının Siromitras

oðlu Masistes olduğunu HERODOT zikretmektedir. (F. Kırzioðlu; Kars Tarihi, 1).

M.Ö. 401-400 yıllarında Muş üzerinden gelip Aras boyundan şimdiki Deveboynunu aşarak, buradan Tortum vadisiyle giderek Yusufeli kesiminde Coruh nehrine geçen ve Bayburt üzerinden Karadenize varan Heleni (Yunانlı) «Onbinlerin dönüsün» sırasında ordunun artçı kumandanı bulunan KSENOFON «Anabasis» adlı eserinde olay söyle anlatıyor: «Kılavuz almış olan Yunan Ordusu içinde beþ parasang (1 parasang 5520 m.) giderek yedi gün Phasis nehri (Pasinler suyu - Aras'ın baþı) boyunca ilerlediler. Dağların ovaya inmek için aþılaçak yerinde Khalibler (Erzurum bölgesi yerilleri), Taoklar (Tortum, Oltu, Olur bölgesi yerilleri) ve Phasianlar (Pasin ovası yerilleri) ile karşılaşıldılar. Ordular birbirleriyle çarpıştılar. Helenler galip geldiler. Sonra Taoklar memleketine girdiler. HARPASUS (Coruh) Irmaðını (Yusufeli kesiminde) aşarak «Hesperitlerin (İspır bölgesi yerilleri) Skythenler memleketini geçerek Gymnas (Bayburt) adlı büyük şehrde uğradılar. Sonra da dağların belinden denizi görürüler». Xenofon kitabının sonunda, Aras bölgesindeki Phasian boyu ile Coruh boylarındaki HESPERİTLER'in bir idare altında ve TRIBAZUS adlı bir satrapla idare edildiklerini belirtir. (Xenophon «Anabasis» tercüme, Hayrullah Örs.; M.E. Basimevi 1926).

Buraya kadar naklettiðimiz malumattan başka tesbit edebildiðimiz tarihi kaynaklarda M.Ö. 212 yıllarına gelinceye kadar, Coruh ve Aras boyları üzerinde hemen hiç bir bilgi bulunmamaktadır.

M.Ö. 220 yıllarında Anadolu ve Makedonya'ya hâkim olan Seleukoslar Karasu, Aras ve Coruh boylarına sefer yaparak bu bölgeye hâkim oldular. Daha sonra bölgenin satraplığını İranlı Artaksiyashı' tayin etmişlerdir. Seleukoslar Romalılara maþlubiyeti üzerinden I. Artaksiyashı (188 - 145) baþımsızlığını ilan etmiş ve böylece kurulan Artaksiyashı devleti, Arsaklılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Artaksiyashı kiralığı içindeki saha birçok bölgeye ayrılmaktaydı. Bu bölgelerden birisi, takriben Erzurum-Kars vilâyetlerini ihtiva eden Karantid bölglesiidi. Bu bölgede meşhur Karin şatosu civarında kar-labalık nüfuslu Arzen (Erzurum) kasabası bulunuyordu. Sysprit, ispiritis (İspır bölgesi) Karantid civarındaydı.

c) Partilar, Romalilar, Bizanslılar M.S. 14 - 665

Hazar Denizi doğusundaki Sakalar soyundan gelen ve M.Ö. 140 yıllarda bir devlet kuran Partilar (Büyük Arsaklılar) ile M.Ö. 65 yıllarda Doğu Anadoluya ele geçiren Romalılar arasındaki savaş-

larda, Coruh boyları da bu iki devlet arasında eldeğistīrdi. Part İmparatoru I. Mitrdat, kardeşi Val-Arsak'ı Doğu Anadolu Bölgesinin kiralı tayin etti. İspir de bu kralia tabi oldu. Khorenli Movsev'in naklettiği bir habere göre; Milattan sonra 53 yılında ikinci Arslak devletini kuran I. Tiridat, Paybert (Bayburt) kalesine oturan ve Sper (İspir) bölgesini malikâne edinmiş olan Bagaratlî (Bağaratutu) hanedanından Biurat oğlu Sempat'in suvari başbuğu ve sol kol komandanlığı olduğu anlaşılmaktadır. Türk destanlarında (Kitâb-i Dede-Korkud) Bagaratlî Biurat oğlu Sempat, Kazan Han sülaesinin «Inağı» (İtimad-üd-Develisi) Bay-Burat Beğ oğlu Bâmsi Bayarak künnesi ile onşmaktadır. Bağaratutuların menşeyinin, Sper (İspir) eyaleti dahilinde bulunan Bayburt olduğu kesindir. Bağarat hanedanının Coruh boyunda «Sembat-Avan» adlı müstahkem bir merkezi vardı ki, bunun Oltu-Göle yolu üzerindeki Ban-Hisarı da denilen Penek olduğunu anlaşıyor.

İspir-Bayburt bölgesi ilbeggileri Bagarat Hanedanı, 430 yılında Küçük-Arsaklılar'ın yıkılışından sonra da, ateşe tapan Sasanilerin (İranlıların) «Merzbân» (sınır valisi) ve Bizanslıların «Küropalat» ünvanlı Coruh boyları vallileri olarak, eski ilbeyliklerini sürdürdüler. ♦

Arsaklılar çağında, Dağistan ovalarından kalkıp gelen Bulgar Türklerinin Vanad boyu Kars yayaşına, Balkar boyu da Coruh vadisine yerleşmiş ve uzun zaman buralarda kalmışlardır. Bu yüzden Bayburt kuzyetindeki Kemer dağından Yusufelene kadar Coruh-Karadeniz arasındaki sıra dağlara tarihi metinlerde «Barhar/Parkhar» dağı adı verileğimdir. 1461'de Osmanlı ordusu ile karadan Trabzon üzerine varan FATİH, şimdiki Kemer Dağı'ndan ibaret sarp «Balkar-pür-kar» (kar-dolu Barkar) dağını yaya aşmıştır. Bugün de Yusufeli'nin Sarıgöl bucagi ve yukarıda belirtilen dağlar halk arasında «Barhar» adıyla anılmaktadır.

İspir ve bütün Coruh boyları 430 yıldan sonra Bizanslıların eline geçmiş ve Bağarat sülaesinin ülkesi olarak kalmıştır.

Bağaratutuların menşei Ermeni, Gürcü destanlarında ve Türkçe oğuznâme rivâyelerinde birbirini tamamlayarak, Küçük Arsaklı hanlığı sırasında Coruh Boylarına yerlesen Türk «KAM» (şaman) ailesi olarak gösterilmiştir. Bilahare bu sülâle Gürcülerle koynasmış, Gürcü Kirallığına yükselmiştir. İspir ve Oltu bölgelerine hakim olan Bağratlı Gürcü Kralı III. David zamanında, Bizanslılar ile Gürcüler arasındaki mücadelede, Bizanslılar bu sülâleyi 1018 yılında kuzey doğuya sürmüştürler.

d) İslâm hakimiyeti, Bizans-Arap Mücadelesi: (645-1049)

Halife Hazreti Osman'ın yazılı bir emrine göre, Şam Valisi Ümeyyeli Ebu-Süfyan oğlu Mu'aviye, H. 24 (645) yılında Mekke Mescidi oğlu Habib Ül-Fihri başbuğluğunda İslâm ordusunu Banzılıklara karşı Doğu Anadolu'yu fethen gönderdi. Araplar, «Kali-Kala» diye tanıdıkları Erzurum'u kuşatarak, şehri zaptettiler.

653 yılında Bizans İmparatoru Kostantinos Erzurum'u Araplar dan geri aldıysa da, 662'de Emevi Hükümdarı I. Muaviye'nin yeni İslâm ordusu, Erzurum'u tekrar fethederek burada Bayburt-İspir ve Pasinleri de içerisinde alan bir İslâm valiliği merkezi kurdu. İspir bölgesi de 949 yılına kadar, Arapların Kali-Kala Emirligi idaresinde kaldı. Zaman zaman batıdan gelen Bizans akın ve istilalarına uğradı. 690 yılında Rum Kayseri II. Justinianos, ordusu ile Aras boyunda ilerlerken, Coruh boyunda malikaneleri bulunan Bagaratutuları da kendine bağlamak için bunlardan Sembat Bagarata, Doğu Başkumanlılığını verdi. Fakat, 693'de Erzurum bölgesini yeniden ele geçiren Emeviler, Rum nüfuzunu buralardan kaldırıldılar. Bunun üzerine 700 yılında Bagaratlî Beğleri, Şavşat'taki alınmaz sayılan Tukharlar kalesine çekilerek, İspir'den uzaklaştılar. Sonradan 721-737 arasındaki Hazar Türkleri ile Arapların savaşında, Halife orduları içinde yarıyak gösteren Bagaratutular, Emeviler katında itibar kazandılar ve İspir-Bayburt kesimlerine ailelerini tekrar yerleştirdiler.

934 yılında Bizanslılar, Abbasî Devleti içindeki karışıklıklardan faydalananak, Doğu Anadolu'da ilerlemeye başlarken, Bayburt-İspir kesimlerini İslâmlardan aldılar. Bayburt'a «Tacat», İspir'de «Adriyanos» adlı yerli beşeri birer kişişi Bizanslılar, İstanbul adına sancakeği tayin ettiklerse de, az sonra bunlar da Rumların zulum ve ağır vergilerine karşılık, İslâmların adâletli idaresini tercihle ayaklanıp, rum garnizonunu kovarak, KALI-KALA EMİRLİĞİ'nin yine kendilerini idare etmesini sağladılar.

949 Eylül'ünde Bizanslılar, Yovannes komutasındaki ordu ile Erzurum şehrinin alarak, buradaki 300 yıllık İslâm Emirliğine son verdiler. İspir de Bizanslılar eline geçmiş oldu ve bölgede yeniden Ortodoks-Hristiyanlık yerleştirdi. TAYK (Oltu - Yusufeli - Tortum) Bagratlıları, yeniden İspir bölgesindeki eski mülkânelere sahip oldular.

Bizans Kayseri II. Basil'ın ilk yılında, 976 günümüzde, Mezopotamya valisi Bardas isyan etmiş. Bu isyanı bastırmak için Kayser, 978 de Tayk-Bağratılarından Küropalat DAVİT (976-1001) den yardım istemiş, o da Coruh boyundaki Saka ve Balkar Türklerinden topladığı ordu ile asıl Bardas'ı yenerice, II. Basil mükafat olarak Davit'e Bizans idaresindeki Doğu Anadolu topraklarından KHALTOYARIC (Aşkale-

deki Kağdarıcı), CORMAYRİ (Cörmeli), KARİN (Teodosyopolis/Erzurum), PASEAN (Pasinler) gibi kesimleri şehir ve kaleleri ile bağıtladı ve atalarının yurdu İSPİR ile Bayburt bölgelerindeki veraset hakkını da tanıdı. Bu sırada Küropalat David'in amcası torunu III. David, Kartel Kralı ünvanını alıp, Ardanuç'u bırakarak, Kutayış'ta oturmaya başlamıştı.

1001 yılında hastalanın ve erkek evlidi olmadığından, 979 yılında Bizanslılarından aldığı toprakları Kayser II. Basile'e vasiyet ederek ölen, Tayk Beği Küropalat DAVİT'in bu vasiyeti, adı geçen yerlerin yine Bizanslılara gemesine sebep oldu. Kayser bu yerlere İstanbul'a sadık adamlarını tâyin etti ve hepsini Teodosyopolis (Erzurum) Valliliğine bağladı.

VII. yüzyıldan itibaren İslâmîyeti kabul etmeye başlayan Türklerin, bilhassa Abbasî devleti ordusundaki hizmetleri sırasında Doğu Anadoluya kîşmen tanmış oldukları ifade edebiliriz.

e) Selçuklular devri (1049-1242) :

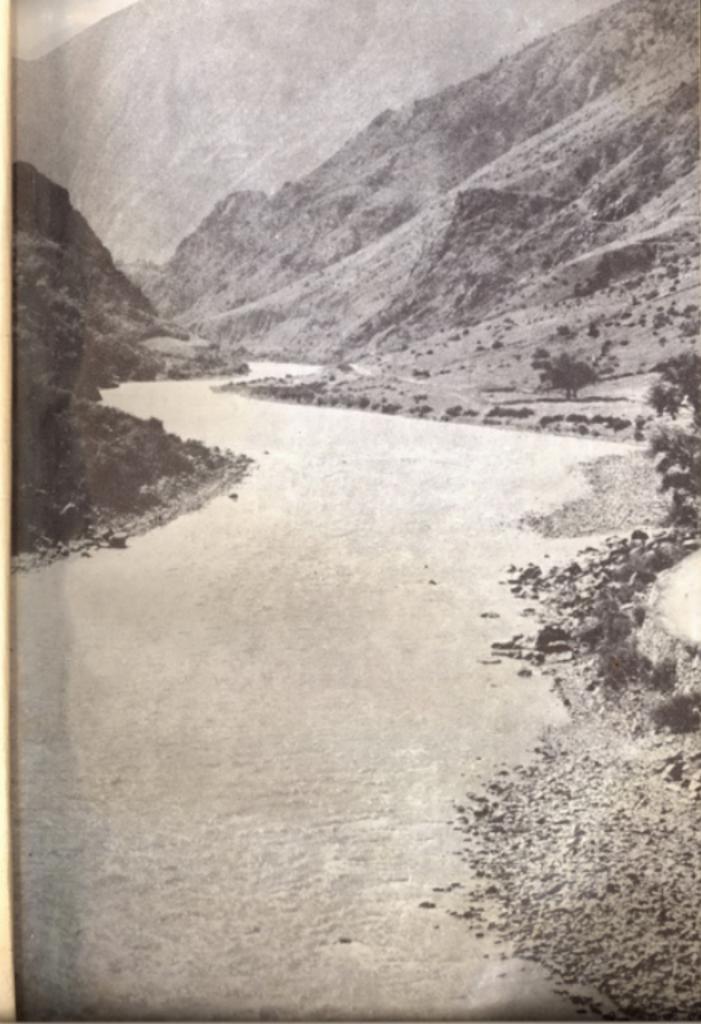
İspir, Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleşikleri bölgelerden biridir.

Selçuklu Sultanı Tuğrul Beğ kumandanlarından İbrahim Yinalı, Bizans'a karşı Anadolu seferine memur etmişti. Bu kumandan Türkistan'dan Nişâpûr'a gelen ve yurt arayan İslâm oğuz-Türkmen halkını, 1047 (439)'de Anadolu'ya sevkettiğinden sonra arkadan kendisi de büyük bir ordu ile harekete geçti.

Gürcü prensi Lipari kumandasında, Gürcü, Ermeni ve Rumlar- dan mürekkep Bizans ordusu, Kaputru (Hasankale) önünde bulunan Kastro-okomi (bugünkü Üğümü) köyünde karargâh kurduğu sırada, İbrahim Yinal komutasındaki Selçuklu ordusı da buraya doğru geliyordu. 18 Eylül 1048 Cumartesi günü hücum'a geçen Türk ordusu, Bizanslıları bozguna uğratıp perişan ederek Liparit dahil Bizanslıların hemen hepsi esir edildi.

Bu sefer esnasında yurt arayan Türkmenlerin Trabzon'a kadar ilerlediklerini o zamanın bir Ermeni müellifi şöyle ifade ediyor: «1048 yılında İran (Türk) milletinin korkunç dalgaları Garin (Kale - Kala/Erzurum) ve Basian (Pasin) ovalarına dökündü. İnsanlar sel dalgaları gibi, memleketin dört köşesini istilâ etti. Garpta Haldio (Gümüşhane) ve Trabzon havâlısı, şimâle Sper (İspir), cenûda Daron (Muş) bölgесine kadar yayıldılar.» (Aristakes, s. 73 v.d. naklen Osman Turan; Selçuklular Tarihi).

Hasankale Zaferinden sonra 1049 yılında Bizanslılar ile Tuğrul Beğ barış anlaşması imzalamış ve Selçuklu ordusu bölgeden çekilmiştir.

Selçuklulara yapılan anlaşmanın ağır şartlarına tahammül eden İmparator Konstantin, şark hudutlarına M. Akulytes kuman dasında bir ordu gönderdi ve Gürçü (Abhaz) Kralı Bagrat'ın da ordu ile bu sefere katılmamasını sağladı. Tuğrul Beğ, Bizans taarruzuna karşı 1054 yılı başlarında ordu ile Bizans topraklarını girdi. Malazgirt Kaleesi önünde ordugâh kurdu. Ordusunu üç kısma ayırdı. Bir kısmını Barhar Dağları ve Canet ormanları istikometinde sevdederken, göcebe Oğuz (Türkmen)lardan bir grup da ikinci defa İspır havalısını ele geçirmiş ve bu bölgede yerleşmişlerdir. Fakat bu istilâ da devamlı olmamış, ancak Malazgirt zaferini müteakip İspır fethedildi, Türklerin yurdu olmuştur.

Alp Arslan 26 Ağustos 1071 Cuma günü askerlerini topladı; atın dan inerek secdeye kapandı. «Ya Rabbi Seni kendime vekil yapıyor, azametin karşısında yüzümü yerkere sürüyor ve senin uğrunda savayıyorum. Ey Tanrı, niyetim hâlistir, bana yardım et; sözlerimde hilâf varsa beni kahret.» sözleri ile derin imanın gereğini yaparak başını yerden kaldırdı. Sonra da beylerine ve askerlerine bu inanç ve kahramanlığının yüceliğini gösteren şu hitâbede bulundu: «Burada Allah'dan başka bir sultan yoktur; emir ve kader tamâmiyle onun elindedir. Bu sebeple benimle birlikte savaşmakta veya savaşmak için uzaklaşmakta serbestsiniz dedi. Bu imanlı ve heyecanlı sözlerden sonra bütün askerler; «Asla emrinden ayrılmayacağız» cevabını verince hep birlikte ağaçlıklar ve muhârebenin âkibetinden endişeli oldukları için de, son ayrılmazı ihtimali ile helallâtilar. Sultan beyazlar glydi, atının kulanlarını sıktı ve eski Türk âdetine göre de atının kuyruğunu bağıladı. Elindeki ok ve yayını bırakıp kılıç ve topuzunu aldı. Bütün askerleri de aynı şeyi yapıp kader gününe hazırlandılar. Atına binen bu büyük ve kahraman Sultan şu son vasiyet hitâbede bulundu: «Ey askerlerim!.. Eğer şehit olursam bu beyaz elbise kefenim olsun. O zaman ruhum göklere çıkacaktır. Melikşâh'ı yerime tahta çıkarınız ve ona bağlı kalınız. Zaferi kazanırsak öümüzde çok hayırlı günler olacaktır.»

Böylece artık muhârebe başlıyor; Türkler, Allah! Allah! tekrîr sedâları, kös ve boru sesleri ile harekete geçiriliyorlardı. Alp Arslan bizzat muhârebei idare ediyor, birlikleri yokluyor ve hattâ bazan da çarpışmalara katılıyordu. Nihayet öğle vakti başlayan meydan muhârebesinin âkibeti akşamleyin belli olmuş, Bizans İmparatoru Romanos Diyogenes ve kumandanları esir alınmış, Bizans ordusu yok edilmişti.

26 Ağustos 1071 Cuma günü zaferle biten Malazgirt Meydan muharebesi neticesinde Sultan Alp Arslan beylerve askerlere şu hitâbede bulunarak: «Bundan böyle arslan yavruları olunuz; yeryü-

zünde, gece-gündüz, kartal gibi ucunuz ve Rumlara merhamet etmeyiniz emri ile Anadolu'nun fethini ilân ediyordu.

26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferinden sonra gelişen Türk Edebiyatında bu günün anlam ve önemini bulmak mümkündür. Malazgirt üzerine Tiyatrolar, Romanlar, Hikâyeler yazılmış, bu günün kahramanlığı şiirlerle dile getirilmiştir. Buniardan birini buraya almayı uygun bulduk.

MALAZGIRT MARŞI *

Aylardan Ağustos, günlerden Cuma,
Gün doğmadan evvel iklimi Rum'a.
Bozkurtlar Ordusu geçti hûcuma.
Yeni bir sevk ile gürledi gökler.
Ya Allah!.. Bismillah, Allahuekber.

Önde yâlin kılıç Türkmen Başbuğu,
Ardından Oğuzun ellibin tuğu,
Asdırır Altaydan kopan bir çığı.
Budur Peygamberin övdüğü Türkler.
Ya Allah!.. Bismillah, Allahuekber.

Naramızdır bugün gök gürültüsü,
Kanımızdır bugün yerin örtüsü.
Gazi atalarının nal parıltısı,
Kılıçlarımızdır çakan şimşekler.
Ya Allah!.. Bismillah, Allahuekber.

Yiğitler kan döker, bayrak solmaya,
Anadolu başlar, vatan olmaya,
Kızıl elmeye hey!.. Kızıl elmeye!..
En güzel marşını vurmada mehter
Ya Allah!.. Bismillah, Allahuekber.

N. Yıldırım Gençoşmanoğlu.

1 — Saltuklular (1071 - 1202)

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, kumandanlarından herbirine Anadolunun muhtelif bölgelerini fethetme görevini veriken, Erzurum ve havâlisini zaptetme görevini de Emir Ebû'l-Kâsim Saltuk'a verdi.

İlk Selçuklu fetihleri esnasında şarki Anadolu'da kurulan ilk beylik Saltuklularıdır. Malazgirt Zaferini müteakip Alp Arslan Erzurum ve havâlisini Ebû'l-Kâsim Saltuk'a iktâ olarak vermiş ve onun hâkimiyeti yeti 1071 yılında başlamıştır.

Böylece ilk Anadolu gazalarında ve Malazgirt muharebesinde bulunan Ebû'l-Kâsim Saltuk'un, zaferi müteakip, yakın bir bölge olarak, Erzurum'da yerlestiği ve kurdugu beyliğin başında 1071 - 1102 yılları arasında, hüküm sürdüğü anlaşılmıyor. Saltuklular ilk devirde olduğu gibi sonraları da Büyük Selçukluların tâbiyetinde idi.

Saltuk-îlî'nın siyasi hudutları bu beyliğin kuvvetli ve zayıf zamanlarına göre değişmekte ve Kars'ı da içine almakla beraber esas olarak Doğu Micingerd ve batıda Tercan (Mama Hatun), kuzeyde Bayburt, İspir ve Oltu şehir ve kasabalarını içine alıyordu. Baybars Mansuri, Erzurum'a bağlı mühim bölgeleri sayarken Bâbîrt (Bayburt), İspir (Sibir) ve Gürçistan hududunda Koçmaz kale ve şehirlerini belirtir.

İspir Kale mescidi ve minaresinin, Fisirk kalesinin, Sanduk kalesinin, Mohurgot kalesinin Ebû'l-Kâsim Saltuk tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Ebû'l-Kâsim Saltuk'dan sonra yerine oğlu Emir (Melik) Ali 496 (1102) senesinde geçmiştir. Saltuk'un oğlu Emir Ali, hristiyan kaynaklarında da meşhur idî. Mihitar Arivank, onu «Erzurum Tirani Ali» ve Odoric Vital de, Harput beyliğinin komşusu ve Med'lerin Kralı Ali ad ve sıfatları ile kaydedeler. Emir Ali'nin beyliği 22 yıl (1102 - 1124) idare ettiği ve Haçlılara karşı gazalarda mühim bir şâhsiyet olarak tanındığı anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu Sultanları arasında cereyan eden müthiş dahiîli muharebelerden faydalanan Gürçü Kralı David, ilk defa meydana çıkarık, 1115 senesinde Türklerle karşı taarruza geçti. Rostof'u al dikten sonra Coruh nehri vadisinde ilerleyerek başladi. 1116 yılında Saltuk iline girip Pasin ovasına kadar geldi ve pek çok Türk'ü öldürdü.

Gürçü Kralı David'in muvaffaklığı: şimalden gelen ve oğuzların eski düşmanı olan Şamanı Kıpçaklar ile, Müslüman irktaşlarına karşı, Gürçülerle ittifak yapması sayesinde olmuştur. Kafkasya'dan gelen Kıpçak (Kuman) kavmi, Gürçistan ve civarına yerleşip, hristiyanlığı kabul ederek Gürçülerle kaynaşmaya başladilar. 1124 yılında Gürçüler Dağıstan'da Şaburan şehrine hûcum edip, Haziran ayında dönüşlerinde İspir ve Pasinlere kadar ilerleyerek Türkleri öldürüp, esir etmiş ve nihayet Oltu (Olthis)'yu yakmışlardır. Saltuklu devleti başında, bu sıralarda üçüncü hükümdar olarak Emir Gazi (Ebû'l-

Muzaffer Gazi (1124-1132)nin bulunduğu tarihi kaynaklarda belirtiliyor.

Emir Gazi'nin ölümünden sonra Saltuklu Devletinin başına geçen ve Emir Ali'nin oğlu İzzettin Saltuk geçmiştir. Erzurum Hükümdarlarından dördüncü olarak, 1132 yılında tahta çıkan İzzettin II. Saltuk, 36 sene hükümdarlığını sürdürmüştür (1132 - 1168) ise de ona ve devrinde bilgilerimiz çok azdır.

II. İzzeddin Saltuk, 1168 yılında ölünce yerine oğlu Nasreddin Muhammed tahta geçmiştir. Erzurum'daki Ulucaminin ilk nüvesini kurucusu olan Nasreddin Muhammed zamanında, Gürçü Devletinin kralıcesi Tamara'nın kocası David'in komandanlığını yaptığı Gürçük Kıpçaklar ordusu, İspır üzerine yürümüştür ve Erzurum (Karnukalok) kapılarına kadar ilerlemişeler de Müslüman ahalinin kararları ve cesur davranışları karşısında geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Bu hadiseler, 1193 senesinde vuku bulmuş olup Nasreddin Muhammed'in Saltuklu Hükümdarı olduğuna dair sağlam bilgiler mevcut da, 1191 - 1193 yılları arasında Saltuklu devletine Nasreddin Muhammed'in hemşiresi Mama-Hatun'un sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma göre Saltuklu devletini 1191 - 1193 yılları arasında Mama-Hatun'un idare ettiği ve Meyyafarikin Hükümdarı Nakiyüddin Ömer'in Malazigirt kuşatmasına müttəfi olarak katıldığı ve Saltuk ordusunun başarılar kazandığı bilinmektedir.

Gürülerin İslâm beldelerini istilaları ve son olarak da Anadolu'nun şarka Türk-İslâm dünyası ile kapısını teşkil eden Erzurum' tehdit etmeleri Türkiye Selçuklu tahtına çıkan kudretli Sultan Süleyman Şah, Şarkı Anadolu'da birtakım Türk beyliklerini ortadan kaldırıldıktan sonra Erzurum'a vardı, 1202 yılında Nasreddin Muhammed'i tahtından indirip, Saltuklu hakimiyyetine nihayet verdi.

Böylece Anadolu'nun fethinde kurulup yüzotuz yıl (1072 - 1202) hüküm süren bu Türk devleti, Saltuklular, tarihe karıştı.

Saltuklu Devleti başlangıçta Büyü Selçukluları metbu tanımişlardır. Bununla beraber bu hanedan hükümdarlarından kalan maddat bozı sikke vardır ki, birincilerinde Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un (1132 - 1152), ikincisinde de hem Sultan Tuğrul'un (1177 - 1194) ve hem de Atabeg Kızıl Arslan'ın (1186 - 1191) adlarına rastlanmaktadır.

2 — Erzurum Selçukluları: 1202 - 1230

Saltuklu Hakimiyyetini ortadan kaldırın Selçuklu Hükümdarı Rükneddin Süleymanşah kendisine bağlı bulunan ve Elbistan'da hükmü süren kardeşi Mugiseddin Tuğrul-Şah'ı Erzurum Meliki tayin etti. Mugiseddin Erzurum'da uzun yıllar (1202 - 1225) boyunca müstakil bir melik olarak hüküm sürdürdü. Onun bu istiklali Erzurum'da 1216 (613) tarihinde bastırıldığı gümüş sikke üzerine «Mugis üd-Din Ebû'l-Feth Tuğrul bin Kılıç Arslan» ve halifenin ismi yazılı olup, bu sıradı Selçuklu tahtında oturan yeğeni I. İzzeddin Keykavus adına rastlanmamasından anlaşılmaktadır. Bu onun tamamıyla müstakil olduğunu gösterir.

Tuğrul Şah zamanında İspır Sancak Beğinin Emir Atabeg Erdemşah olduğunu, İspır (Tuğrul Şah Camii) Çarşı Camii kitabesinden öğreniyoruz. İlk defa İ. Hakkı Konyalı tarafından okunan ve blihâre cami minaresinin yapımı sırasında yerinden çıkarılan düsürülüp kırılan ve parçaları kaybedilen kitabede söyle deniliyor: «Bu mübarek mescit EMİR ATABEG ERDEMŞAH eliyle SULTAN MUGİS-ÜD-DİN TUĞRUL ŞAH için yapıldı». (Erzurum Tarihi s. 509).

Mugiseddin Tuğrulşah Erzurum'da 23 yıl (1202 - 1225) hüküm sürdü ve II. Kılıç Arslan'ın hayatı kalan ve en son evlidi olarak öldü. Onun yerine gelen oğlu Rükneddin Cihanşah'ın kısa süren hükümdarlığı (1225 - 1230) büyük hadiselerin zuhuruna rastlar.

Müthiş Moğol istilası karşısında memleketini korumak maksadı ile Selçuk Sultanı Alâeddin Keykubat, Anadolu'da bulunan küçük Türk Devletlerini kaldırarak çevrede birlik sağlıyor ve dışarıya karşı sağlam bir cephe kuruyordu. Bu maksadla da en son olarak, 1228 senesinde Erzincan'ı alarak Mengückler Devletine nihayet vermiş ve Cihan-Şah sırasın kendisine geldiğini kavrayarak tedbir almaya başlamışsa da, 1230 senesindeACESİNESİ ALÂEDDİN KEYKUBAD' A teslim etmiştir. Böylece Erzurum Selçukluları Devleti sona ermiş, bu ülke ile birlikte İspır de Artık kat'ı olarak Selçuklu Türkyesine dahil olmuştur.

Selçuklu Sultanı, Gürcistan hudutlarındaki Mohurgot, Fisirik kale ve İspır kale ile Oltu kalesini emniyet altına aldı ve Saltuk ilinin bütün şehir ve kalelerine muhafizalar tayin etti.

3) Anadolu Selçukluları:

Türkiye birliğini kesin şekilde kurulan Sultan Alâeddin Keykubâd, devrinin en büyük hükümdarı idi. Halife tarafından Türkiye Hükümdarının «Sultânul - Â'zam» (En büyük imparator) ünvanı resmen ta-

ninmiş ve İslâm hükümdarlarının en büyüğü olduğu tasdik edilmiştir.

Moğol tehlikesinin arifesinde Sultan Alâeddin'in ölümü, Türk ye için felâket olmuştur. Çünkü halefi olan oğlu II. Gıyâseddin Keyhûşev (1237 - 1264), onun yerini doldurmakta tamamen uzak kalmıştır. Bu sultân tahta çıkışında 13,5 yaşında idi.

Alâeddin Keykubâd'ın ölümünden (1237) sonra Türkiye hudeâtıları yoklayan Moğollar, Doğu Anadoluda zuhur eden Baba İlyânnı fırsat bilip, Selçuklu Hükümdarının çocuk yaşıta bulunmasından da cesaret alarak, Baycu Noyan'ın kumandasında bir kısım Gürcü ve Ermenilerden murekkep bir ordu ile, 1242 yılında Erzurum'u kuşattılar. Erzurum Sü-bâsısı (Selçuklu kumandanı) Sinâneddin Yâkût, un kumandasında bulunan Selçuklu askerleri ve şehir halkı, düşmana karşı Erzurum'u kahramanca müdafâ ediyorlardı. Ancak yirmi gün sonra Moğollar kaleyi zaptetmiş ve Erzurum ile çevresi Moğol istilasına uğramıştır.

Selçuklular ertesi sene, 1243 yılında, Köse-dağ bozgununa uğrayınca Moğol töbütüne düştüler. Fakat Alâeddin Keykubâd zamanında Gürçistana kadar uzayan Türkiye hudeâtları hukuken muhafaza edilmiş ve Erzurum da Anadolu birliği dahilinde sayılmıştı. Nitelikim 1255'de Moğolistan'dan dönen Papânan elcisi G. de Rubcurk «Türkiye sultanının memleketine girdik. İlk şehrî Mîcirger idî» ifadesi ile hudeât gösternemiştir. Bilâhâre Selçuklu devletinin inkırah halinde bulunduğu bir zamanda Gazan Han III. Alâeddin Keykubâd'ı 1298 senesinde, Konya tahtına gönderirken «Erzurum hudeâtların Antalya sahillerine, Diyarbekir' den Sinop'a kadar bütün memleketlerin hâkimiyetini (yanı Türkiye'yi) bir yarılığı ile ona verdi.» Bu hudeât resmi ve nazâri bakımdan Gıyâseddin Mes'ûd ve Selçuklu hândanının inkırazından sonra da müteber sayıldı. Bununla beraber Türkiye'nin Selçuklu hudeâtlarına göre bir bütün telâkki edilmesi bilâhârî filiyatta ciddî bir tesir göstermemiştir; Moğollar gittikçe Anadolu'da her türlü tâsarruf ve tahakkümü mübâh görmüşlerdir.

f) Moğol İstilası: İlhanlılar (1243 - 1344)

Moğol istilası, tarihin en kudretli ve şiddetli hârekâtlarından birini teşkil eder. Bütün Asya'yı, Doğu ve Orta Avrupa'yı alt üst eden bu istilâtların en müdhîs neticeleri şüphesiz Anadolu'da kendini göstermiştir. Türkiye'de Erzurum, Erzincan, Kayseri, Ahiat, diğer şehirler ve ahalisi felâketlere uğramış ve büyük kayıplar vermiştir.

Bununla beraber Moğol istilâsı önünde kaçan, Azerbaycan ve Karabağ Ovalarında çekirgeler gibi kaynaşan büyük göcebe kitle-

leri, aynı tâzyik ile, oraları da terk edince ilk geldikleri yerler, Erzurum, İspîr, Bayburt ve Erzincan havâlisi olduğu için, bu Türkmenler bir yandan Türk nüfusunu artırırken, öte yandan bu bölgelerin yağıma ve tahribine sebep oluyorlardı. Azâd Musâ'nın idaresinde bulunan büyük bir türkmen grubu Pasîn, İspîr ve Bayburt bölgelerinde oturuyor, yazıları da Barhar Dağları üzerinde yayla yapıyorlardı. Daha önce de havâli Türkmenlerin Reisi, Emîr Şemseddin Muhammed Türkmani olup, búnlar bir müddet Bayburt ve İspîr'i merkez yapmış ve yazın da bahsedilen yaylalarda çadır kurmuşlardır. Moğollar Toku Noyan kumandasında bir ordu göndererek bu Türkmenleri püskürtmüşt ve Batı Anadolu'ya geçmelerine sebep olmuşlardır.

Bir kısmı Hristiyan, çoğu Şaman ve Buda dinine mensup olan Moğollar yerli hristiyanları istila ve seferlerinde asker, memur olarak kullanıp, Müslümanların (Türklerin) búnlar eliyle ezilmesine yol açtılar. İlhanî Devletinin altıncı hükümdarı olan Gazan Han'ın, Uygur Türklerinden vezir Emîr Nevruz'un himmetiyle Buda dinini birakıp 1295 yılında merâsimî İslâm dinine girmesi ve İslâm dinini devlet dîni ilân etmesi ile Tebriz'i merkez edinmesinden sonra, Anadolu'da Müslüman Türkler oyndılığa çıkmışlar, 1242 yılından beri suren mezâlimden kurtulmuşlardır.

Gazan Mahmut Han ile birlikte Erzurum bölgesinde büyük ölçüde imar hârekâtları ile medreseler yapılmaya başlanmıştır. Şimdi Çoban köprüsü, Sulduzu Emîr Çoban tarafından ikibucuk yıl içinde yaptırılmış H. 697 (1297 - 1298) tarihinde bitirilmiştir.

Gazan Han'dan sonra İlhanî tahtına geçen Olcaytu (1304 - 1316) çağında Erzurum'da oturan İlhanî Valisi Cemaleddin Hoca-Yakutî'nın eliyle Sultan haremârlarından Gazan ile Bolgan Hatun, şimdi Yakutiye - Medresesi adıyla tanınıp san'at değerî yüksek olan medreseyi yaptıracak H. 710 (1310) yılında bitirildiğini gösteren kitabeyi de yazdırılmıştır.

g) Türkmen Beylikleri. Timurlular (Çağatay İmparatorluğu) Karakoyunlular - Akköyunlular:

İl-hanî İmparatorluğu 1344'de çökmüştür. Fakat asıl çözüme 1335 yılında Muhammed Hudâ-bende İl-han'ın ölümü ile başlamıştır. Bunun üzerine Anadolu'daki Türkmen Beylikleri istiklîl kazanmıştır.

1242 yılından beri doğrudan doğuya İl-hanî İmparatorluğu'nun idaresinde bulunan, Anadolu topraklarının en büyük kısmına İlhanî Valisi Eretna Bey hakimdi ve 1335 - 1338 arasında istiklîl kazanarak

İlk önce Erzincan, Tokat, Amasya, Şebinkarahisar, Sivas, Ankara bölgelerini eline geçirmiştir.

İlahilerin sonlarında Erzurum bölgесine İhanlı valisi Sutay Noyan oğlu Hacı-Togay hakimdi ve İspir de bunun idaresi altındaydı. İlahilerin cöküşünde ayrı bir beylik kurmaya çalışan Hacı-Togay'ın oğlu Hasan bey, 1336-1339 arasında bugünkü Hasankale'sini yaparak adını buraya vermiş ve ölümünde de bu kaledeki türbeye defnedilmiştir.

1340 yılında Cobanlılardan Emir Çoban'ın torunu Küçük Şeyh Hasan, Togaylıları bölgemizden kaçırarak İspir'e de hökim olmuştur. Cobanlılara bağlı iken Sivasta oturup Orta Anadoluya hükmü altına alan Uygurlu Er-tanaoğulları'nın İspir'e kadar yayıldıkları tarihi kayıtlardan ve Ertana oğlu Muhammed'in H. 761 (1360) yılında Erzurum'da odına para kestirmiş olmasından anlaşılmaktadır.

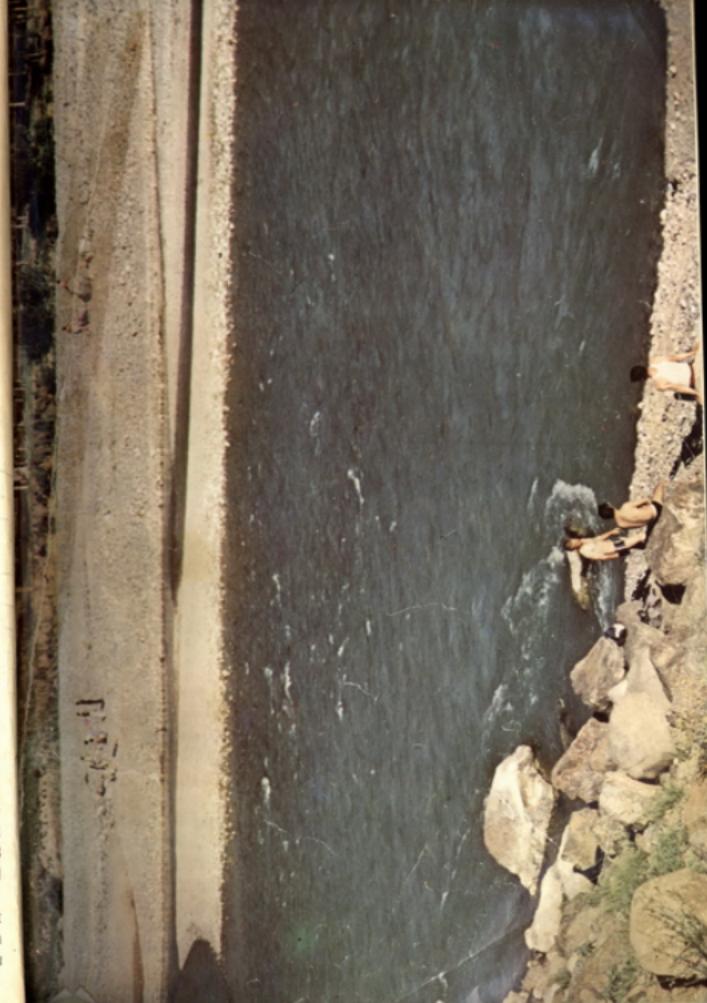
Bir müddet sonra Ertana Devletinin Erzincan beyi Mutahhar-ten Bayburt, İspir, Tercan, Erzurum beldelerini idaresine aldı. Bilahare de Moğol istilası önünde Doğu Anadoluya gelen ve Oğuzların Bayındır boyundan olan Ak-Koyunular bu havâliye hökim oldular.

Moğol Hakani Cengiz Han'ın hâcumu üzerine Türkistan'dan Mâverâ ün-nehr'e, oradan da İran yoluyla Doğu Anadoluya göç eden, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmen uluslarının, İhanlı Gazan Han (1285 - 1304) çağında İslâm diniini kabul ettikleri, türlü delillerle anlaşılmakta ve bunlardan Akkoyunlu Türkmen şaireti oymaklarının ilk defa İspir'in Koçun Boğazı denilen derenin çıkış mecrasında, Koç Köyü (Kânasor) yaylasında ve Viranşehir denilen bugünkü Yağlı köyünün yaylasında yerleşikleri, buralarda halen mevcut koc heykelleri ve koc kabartmalı mezar taşları gibi maddî medeniyet eserlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca İspir merkezinde de Akkoyunlu mezarlığı denilen mevkî'in Akkoyunlulardan kalma bir mezarlık olduğu bilinmektedir.

Akkoyunlar Oğuzlar'ın Bayındır boyundandır. An'aneye göre Bayındır Han, Oğuz Han'ın oğullarından Gök Han'ın oğludur. Akkoyunlar şaireti sırasıyla İlahiler'a, Celâyîriller'e, Timurlular'a ve Karakoyunlular'a tâbi bulunmuşlardır.

Akkoyunlar'ın da mezhebi, hemen bütün hanedanlarda olduğu gibi, Sünnî/Hanefî'dir. Akkoyunlu hanedanı prenslik, kirallık ve imparatorluk olarak, 1300 yıllarından 1508'e kadar takriben 208 seneye devam etmiştir, fakat ancak Uzun-Hasan devrinde cihanşumul bir ehemmiyet iktisâb etmiştir.

Karakoyunlular 1365 tarihinden 1469'a kadar 104 yıl sultanat sürmüştlerse de, imparatorluk şeklinde hökimiyet kurmaları 1437'den 1467'ye kadar otuz yıldır. Karakoyunlu Türkmen Aşiretinin Duharlu

oymağından Bayram Hoca, 1375 yılında Eretna devletinin zayıf düşmesi üzerine Erzurum - Avnik - Hasan Kalesi'ni hakimiyeti altına almış, İspir - Bayburt - Tercan'daki Akköyulu oymaklarını da idaresi altına almıştır.

Çağatay Hükümdarı Timur 1387 (H. 789) yılında Doğu Anadolu'ya sefer yapmış, 1 Temmuz 1387'de Erzurum'u Karakoyunlularдан almış ve çevre hisarlara koruyucular koymuşsa da Timur'un çekilmesinden sonra Karakoyunu Beyi Kara Mehmet 1388 de tekrar Erzurum'ı olarak bütün bölgeye hâkim olmuş ve Akköyulu'lara mücadeleye başlamıştır. 1394 (796) yılında Anadolu'ya ikinci defa gelen Timur, Karakoyunluları yenerek Avnik Kalesini almış ve bölge hisarlarını tekrar koruyucular koymuştur. İspir ve çevresine hâkim Akköyulu Pornak Boyu 1387 yılından 1406 yılına kadar Timurlulara tabi olmuştur. 1404 baharında Timur Karabağ kışloğından Semerkand'a dönerken, İspanya Kirallığından gemi ile Trabzon'a gelen ve Erzurum üzerinden Semerkand'a varan, dönüşünde 1405 Eylül ayında İspir'den gecerek tekrar Trabzon'a giden İspanya elçisi Klaivo, bu çağdağı İspir üzerine çok değerli haberler bırakmıştır. Elçi Erzurum'da Türmenler'den Yusuf-Ali Beğ'in Taharten'den sonra vali olduğunu, Erzurum ve çevresinin Timur'un memleketine dahil olduğunu belirtmektedir. Semerkant'ta Timur Beğ'e kralının dostluk ve saygılarını arzedip 1405 Eylül'ünde Eleşkirt - Ani - Tortum - İspir yoluya Trabzon'a dönerken şöyle diyor: «Kara Yusuf namında bir Türkmen'in isyan ettiğini haber aldık. Biz Aluskerd'e (Eleşkirt) vardığımız zaman, Kara Yusuf hakkında malumat istedik ve onun tam takip edeceğimiz yol üzerinde (Erzurum bölgesinde) olduğunu anladık. Biz de planımızı değiştirdik. Şimale doğru giderek Ani'ye varacaktık.

Aluşkert'den hareketimizden sonra dört gün dört gece meskun yerlerden geçerek Ani şehrine muvassat ettik ve vali ile görüşmek üzere Ani kalesine girdik. Buranın valisi Çağatay osluzadelerinden Duladay (Tolataş) Beğin oğlu idi. Timur, Cürçitstan ve Ermenistan'ı fethederek buraları Duladay Beye vermiş ve bu zatın ölümünden sonra yerine oğlu vali olmuştur.

Vali bize Kara Yusuf'un Erzincan'da ve adamlarının takip edeceğimiz yol üzerinde oldukları, onun için başka yoldan hareket etmemizi söyledi.

Eylülün sekizinci Salı günü Ani'den bir Çağatay'ın refakatî ile yola çıktı. O gece Ani valisine tabi bir köyde kaldık, ortesi gün şafaka hareket ederek dik bir doğa tırmadık, dağın öteki tarafından yüksek bir şahikanın üstünde duran bir kaleye vardık. Bu kalenin adı Tartum (Tortum)'dur.

Timur burasını zaptetmiş ve Gürcistan'a tabi olduğu halde vergiye bağılmıştı. Bu kaleyi geçerek ilerledik ve ondan bir fersah mesafede olan bir köyde kaldık. Daha sonra yolumuza iki gün Gürcistan'ın sarp dağları arasında devam ettiğim.

Onbir Eylül Cuma günü Viser namında bir kaleye vardık. Buranın valisi Müslüman bir molla idi. Buradaki molla bütün fikih ahkâminı vâkıf, âlim bir kimse idi. Molla bizi son derece nezakette karşıladı, Kara Yusuf'un akinsızlığını yüzünden istirap çektiğini anlatmıştı. Bu sirada ahalinin çoğu, sürüleri ile birlikte kalenin surlarına iltica etmişler ve bu suretle Kara Yusuf'un akinsızlarından halâs bulacaklarımı sanmışlardır.

Viserden hareketimizi müteakip, rehberimiz bize İspirehrine uğrayacağımızı ve onun hâkimine arzı hürmet edeceğimizi söyledi. Rehberimiz, bu zata Ani valisi tarafından yazılım mektupları taşıyordu. Biz de bu tarafa doğru ilerledik, ve birçok dağgeçitlerinden geçtik. Tortum'dan beri geçtiğimiz bütün yollar, birbirini takip eden dağlardır.

İspir hâkiminin adı, Piahocabea (Pir Hoca Beğ) idi. İspir arazisi dağlık olduğu halde, son derece zengin ve bereketlidir. İspir'e muvassalatımızdan bir gün sonra, hâkimi görerek hürmetlerimizi arzetti, ona iki sırmalı hil'at hediye etmiş, sonra onuna birlikte yemek yemistiğim. Öğleden sonra, hâkimi bizi memleketinden geçirecek bir rehber vermiş ve bu rehbere bizi, Trabzon İmparatorluğunun huddudu dahiline sokmasını söylemiştii. Biz de hareket ettik ve ertesi Pazır günü son derece dik bir yoldan dağın tepesine doğru tırmandık. İlk dört fersahta cırcıplı topraklar arasından gecerek insanları da, hayvanları da en büyük zahmetlere uğratın kayaların üzerinden geçmiştik. O gün Gürcistan hududunu gecerek Arikuyel huddledüne girdik. Gürcüler yakışıklı insanlar olduğu gibi cesur adamlardır. Buların Ortodoks Hristiyan oldukları halde Yunanca konuşmazlar, kendilerine mahsus dilleri ile konuşurlar.

Ertesi Pazartesi günü yolumuza devam ederek bir köyde yemek yediğim. Sonra hareket ederek başka bir köyde kaldık. İspir şehrinin müslüman hâkimi, Arikuyel'in de hâkimidir. Sebebi, buranın ahalisinin bir ara, hâkimlerden rchatsız olarak İspir hâkimine gizlice mûracaat etmeleri ve onunla birlikte kendi hâkimleri aleyle hâkime edeceklerini bildirmeleridir. Bunun neticesi olarak, ahalî kendi hâkimlerini yakalayıp İspir hâkimine göndermişler, o da onu hapse attı, sonra Arikuyel'e kendi tarafından bir müslüman hâkim göndermiş ve ona hristiyan bir muavin de vermiştir.»

(Klavîyo Kadîş'ten Semerkand'a seyahat, Tercüme Ömer Rıza Doğrul, Kanaat Kitabevi).

İspanya elçisinin yukarıda anlattıklarından İspir'e 1394 - 1405 yıllarında Akköyunlu Pir Hoca Bey'in hâkim olduğu, İspir'in o devirde çok müstahkem, büyük ve mamur bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. «Viser»in bugün Viran şehir denilen ve Tortum - İspir huddledünda bulunan yayla kuruğu o zamanki yerleşme yeri olduğunu zannediyoruz. Ayrıca Arikuyel'in o zamanlar şen ve büyük bir kasaba olduğu halen mevcut şehir kalıntılarından oluşan, Hunut (Camlikaya) Başmeze ya da «Akrak» olduğunu tahmin etmektedir.

Karaköyünün Türkmenlerinin üçüncü hükümdarı Kara-Yusuf, Timur'un ölümünden sonra 1405 senesinde ikinci defa padişahlığa geçmiş, Doğu Anadolu Bölgesini Timurlularından temizleyip hâkimiyetini kurmaya çalışmıştır. 1410 yılında Erzincan'ı zaptederek Kara-Yusuf buraya sadık ve fedakâr adamlarından Pîr-Ömer'i vali tayin etmiş ve doğuda Tercan, Bayburt, İspir ve yörelerini de içine alan eyâleti kurmuştur.

Erzurum ve çevresi 1434 yılında Akköyunlu begi Karayük Osman tarafından, Karaköyünler adına Erzurum'u idare eden, Duharlı oymağından Pir Ahmet Beğ'den alınmışsa da, Caçatay İmparatoru Şâh-Ruh'a mukavemet edemiyerek başkenti Tebriz'i terk edip Erzurum'a gelen Karaköyünün begi İskender ile 30 Ağustos 1435 tarihinde Erzurum'da cetin bir savaşa giren Karayük Osman, bu savaşta ölümiş ve Akköyunlular da şehri terk etmişlerdir. Bu savaş nedeniyle Erzurum tamamen harap olmuş ve tamamen işsizleşmiştir. (F. Sümer, Karaköyünler Cilt I.)

İstanbul'un fethedildiği 1453 yılında Akköyunlu devletinin merkezi Diyarbekir'de (Kara-Amid) Bayundurlu Uzun-Hasan (1453 - 1478) tahta geçmiştir.

Uzun Hasan'ın gayretleri ile kuvvetlenerek 1469 yılında Karaköyünlu devletini yenip tarihten silen Akköyunlular, payitahtlarını Tebriz'e taşımışlardır. İspir 1467 yıldan sonra kesin olarak Karaköyünlu hâkimiyetinden çıkmış, Akköyunlu devleti hudentleri içine girmiştir.

İspir Kalasına Akköyunlu-Eli'nin «PORNAK» oymağının hâkim bulunduğu ve bu Türkmen ulusunun «İSPİR» (İspirli) diye tanındığıni «Kitâb-i Diyarbekriyye» (İ. 260, 261, 281) den öğreniyoruz.

1475 yılında İspir Kalesi hâkimi Akköyunlu Pornak boyundan «İspirli Bayazıt Beğ» idi.

Akköyunlu hükümdarı Sultan Göde-Ahmed (1497 - 1498) ölürlüğünde Akköyunlu İmparatorluğu, şehzâdeler arasındaki sultanat kavgası yüzünden ikiye ayrılmıştı. Kardeş cocuklarından Sultan Murad (1498 - 1508) Irak, Fars ve Kirman gibi güveneyeceği ülkelerine, Elvend Han (1498 - 1504) da Şirvan, Aran, Azerbaycan, Diyarbekir

ve Doğu Anadolu vilayetlerine ve başkent Tebriz'e sahip olmuştu. Bunlar arasındaki karışıklığı fırsat bilen Şiller, daha 13 yaşındaki Şeyh-Haydar oğlu İsmail'i H. 905 (1499) baharında Ercuvan kışlağına getirdiler. Nevruz (21 Mart) dan sonra Çukur-Sa'ad (Revan)'a gelen İsmail etrafında toplanan şilerle buradan hareket ederek Kâğızman yol ile Tercan'a varıp, «Sarukaya-Yaylak»ında konakladı ve kiş için Erzincan'a varıp orada sofularını coğalttı. 906 (1500) yılina girildiğinde Erzincan'daki Şâh-İsmail'in yanında «Ustaculu, Samlu, Rumlu (Sivastan göçme), Tekelü (Antalya'dan gelme), Zulkadirlu (Maraştan çıkışma), Afşarlu (Ürmiye-Van göllerinden gelen), Karçarlu, Varsak ve Karacađa Sofularından yedi bin silahlı mûridi toplanmıştı.» (Ahsenü't-Tevârih)

1499 - 1500 yıllarında Erzincan Vilâyetine hâkim olduğu anlaşılan Şâh İsmail'in, buranın bir Sancak merkezi olan ve 1435 yıllarındaki Akköyulu Karaköyünün savaşlarında yıkılıp bozulmuş ve eski chemmîyeti azalmış bulunan Erzurum'un, Akköyulu Sancakbeyi İskender Beğ'i öldürerek, halkın kırıp issız bıraktı, anlaşılmaktadır. «Kavîl râvi ile Erzurum sâbikâr Ağcaköyului Beğleri zamanında İskender Beğ derlerdi, onun beğî idi. Kaçankin Şeyh-Haydar oğlu İsmâîl Karahisardan zuhûr edüp Erzurum'a vardukda, İskender Beğ tutup öldürüp, halkın kırıp Tebriz'e çikup, Hasan-Pâdişâh evlâtından (1501 - 1502 tarihinde) Sultan Murâd'ın elinden Diyarî-Acem-i olıcak, Erzurum hârebe olup, szâlik oldu» (Tevârih-i Cedit-i Mirâti-i Cihan, s. 54).

1501 - 1502 yıllarındaki Safevi - Akköyulu kanlı savaşları sırasında Sünnî halkı kirilip kaçarak issız kaldığı anlaşılan Erzurum, 1534 Eylül'ünde Kanûn'ın ferman ile yeniden ve bir Osmanlı şehri olarak canlanmaya ve şenlenmeye başlamıştır.

Safevi devleti kurulurken Erzurum'un batı, kuzeybatı ve güneydoğu bölgeleri köylü halkının Safevi - Akköyulu savaşları sonunda «Bayburtlu», «İspirlü» ve «Khinuslu» adlı oymaklar halinde göçebe olarak Azerbaycan üzerinde yerlestikleri ve Safevi ordusunda yarıklıklar gösterdikleri anlaşılmaktadır. Akköyulu Ellî'nin «Pornak» oymâğının hâkim bulunduğu «İspîr Kal'ası»nda «İspîri» (İspirlü) diye tâminan Türkmenlerinden «Sikâri-Sultân»ın «Erdebîl ile Serâb» (Serâv)'a Safevi hükümdarı I. Abbâs çağında hâkim bulunduğuunu biliyoruz. (Âlem-Ârayî Abbâs, s. 1085).

Safevi - Akköyulu savaşlarından ve Akköyulinlerin zayıflamasından istifade eden Gürçü Atabek Kirallığı 1500 yılında İspîr'i işgal etmiş ve buradaki Türklerin konar göcer hayatı gecerek bağlı oldukları Tebriz başkentine (Azerbaycan'a) göç etmelerine sebep olmuştur.

h) Atabegler (Sa-Atabago) hakimiyyeti: (1500 - 1502) ve (1506 - 1514)

Acara, Şavşat, Kılarcat (Artvin - Ardanuç) ve Taok (Oltu - Tor-tum - Yusufeli) bölgelerini içine alan Yukarı Kür ve Coruh bölgesinde 1280 yıllarında kurulan «Atabegler» hükümetinden dolayı bütün bu yerlere «Sa-Atabago» (Atabek Yurdı) adı verilmiştir. «Hun, Hazar, Aça-çeri, Sabır ve Kıpçak Türklerinin yerlesip oturması ile daha ziyade Türkleyen Sa Atabego kirallığı, bir Türk - Hristiyan Kirallığını teşkil etmiştir.» (Mirza Bala, Gürçistan İ. A.).

Mezheplerinden ve yazı dilleri yüzünden bunların ülkesi de Gür-cistan'dan sayılıyordu. Akköyulinlerin zayıflamasından istifade eden Atabek Kirallığı 1500 yılında İspîr'i işgal ederek hakimiyyeti altına almıştır.

Bu yıllarda Safevi imparatoru Şâh İsmâîl de Eleğez'den Kop Dağı'na kadar uzayan Kars - Pasinler - Erzurum bölgelerini alarak kendisine tabi Avşarlı Türkmenler'e «Hanlık» (icislerinde bağımsız) kurmuştur.

Şehzâde Selim Trabzon Sancakbeyi iken, Kıpçaklı Türk - Atabekler (Sa - Atabago) devletinin başında (1502 - 1516) Key - Hüsrev Mirze - Cabuk beg bulunuyordu ve Ahiska'da hükümet etmektedi.

İstanbul'un uyusukluğuna canı sıkılan Trabzon valisi Şehzâde Selim, Erzincan'ı zaptetmiş ve İspîr'i de Mirze-Cabuk'un elinden almış. Açıkbâş ülkesine akınlar yapmış, bu yüzden şehzâdeliğinde kendisine tâbi İshakî lâkabı verilmiştir. Bu cağda yaşamış bulunan Kemâlpâşa-Zâde A. Şemseddin, Tevârih'i Al-i Osman'da, şöyle anlatıyor: «Yavuz Selim işkeri cerrâr ile Turabzon'dan çikip, cıvarında olan kişer-i Türkmen'i (Akköyulu Türkmenlerin yurdunu) zaptetledi. Hisarların ba'zisini sulh ile ve ba'zisini harbile alıp, ol diyâri kendü mülküne ropteyledi. Şâh-İsmâîl zuhûr edüp tahtgâh-i Azerbaycan'ı (Tebriz) olıcak, hanûman-i evlâd-i (Uzun) Hasan-Han'a nârî kohr-i bîdâd salıçak İspîr'i ve Kökenz'i ki ol kenârda mâ'rûf ve kesânet ü metânetle mevsûl kalâldar. Aldı ve içlerine hisâr erleri koydü. Sonra Bayburt'u ve Kâmakh'ı dahi teshir etti. Ol diyârda kadimümüz zamanından yurdaları olan ozîmüs-şân begler (Türkmen beğleri) birbir geldi uyu (itaat etti.). Erzincan nâhiyesinden dahi bir nice kerre kızılbaş ile savaşa ve refîti, châhîsi refâh buldu. Ol hümâ-himmetün söyle-i inâyette Erzen-ir-Rûm'a varınca varıldı.»

Sultan II. Beyazıt, oğlu Şehzade Selim'in davranışlarını hoşgör-meyerek, akınlarını yasaklaması üzerine, Safevilерden alınan Erzin-can ile Bayburt ve Atabeklerden zaptedilen Kökez ile İspîr 1506 yılında boşaltılarak geri verilmiştir. «Sultân Selim tarafından mükked

Emr-i Ali İsdâr buyurdular ki: ancak Sancağınu muhâfazaya meşgul olup, ziyyâdeye tecâvuz eylemeyeşün.» (Sahîyîfî'l-Ahbâr, III. 432).

1502 yılında Osmanlı hudutları içine giren İspîr 1506 yılında tekrar Atabekler hakimiyetine girmiştir ve 1514 yılında Caldîran zaferi dönüşünde Yavuz tarafından yeniden ve son olarak fethedilip, Anadolu birligine katılmıştır.

i — Osmanlı İmparatorluğu:

Bu bölge XII. yüzyılın ikinci yarısından, XVI. yüzyılın başlarına kadar geçen devrede çeşitli boy ve ulusların ve bunlara dayanarak kurulan Türkmen topluluklarının birbirine üstünük sağlamak maksadıyla girişiklikler savâşlar ve mücadelerde içinde cağalanmıştır. Bilhassa XIV. yüzyılda Karakoyunlular ile Akköyunluların mücadelerleri bu havâlide pek de müsbat olmayan sonuçlar doğurmıştır. Nitelikim 1333 - 1334' yılları arasında Anadolû'yu dolasın İbn Battuta'nın müşahedeleri ve bazı kaynaklarda zîr edilen kayıtlar bu hususu doğrulamaktadır. Akköyunlu devleti Karakoyunluları ortadan kaldırıp (1467) bu bölgeye hakim olduktan sonra bir sulh ve sükün devresi başlığına anlaşılmaktadır. Bu düşünce ileyîr ki, Uzun Hasan Beğ'in bazı kanunâmeler tertip ettiği görülmektedir. Bunun müsbat bir netice verdiğiin hic şüphe yoktur. Fakat Uzun Hasan, Otlukbelî'nde Osmanlıları yenildikten (1473) ve 1478'de vefat ettikten sonra, ikiye bölünen Akköyunlu devleti birbirlerine üstünük sağlamak için girişiklikleri uzun mücadelerler yüzünden aciz bir hale gelmiştir. Bu beylerle tabi oymakların ve grupların birbirleri ile insafsız mücadeleri, bölgelerin yanı İspîr-Bayburt, Erzincan, Kelkit ve Erzurum havâlisinin yer yer harap olmasını sebep olmuştur. İşte böyle bir ortam içinde Doğu'da zuhur eden Safeviler ve Kuzey Doğu'daki Atabekiller (Gürçüler), merkezi bir otoriteden mahrum bölgeleri ele geçirmeye zorluk çekmediler. Hic şüphesiz Safevi devleti, Akköyunluları ortadan kaldırımdan önce bu havâlide Akköyunlu ümerası ile şiddetli kavgalar yapmışlardır. Şâh İsmâîl'in müfrit mührâdlerinin yönettiği bu savâşlar, büyük hasara yol açmuştur. Akköyunluları ortadan kaldırın Şâh İsmâîl, Azerbaycan sahanından sürdürdü Akköyunluları bu bölgelerde takip ederken bazı şiddet ve tahrif hareketlerinde bulunmuş, bu durum 1514'e, yanı Osmanlı fethine kadar da sürmüştür. Bu mücadeler neticesinde Akköyunlu Türkmen devletinin esasını teşkil eden gruplarından bir kısmı ve bazı konar - gócer boyalar, Şâh İsmâîl'e tabi olmak zorunda kalmışlardır. Bu na mukabil bazı Türkmen grupları da Şâh İsmâîl'in şiddet hareketlerinden sonra Osmanlılarla işbirliğine başlamışlar ve onlar tarafından Sipahi olarak hudutlara yerleştirilmişlerdir.

Trabzon sancak beşi olarak 1481 tarihinde tayin edilen Yavuz Selim bu görevini 1510 düzene kadar sürdürmüştür. Şehzâde Yavuz Selim, 1498'de Akköyunlular iç kavgaları ile ikiye ayrıldığı ve bundan faydalanan Şâh İsmâîl'in 1501 de başkent Tebrîz'i işgal ederek Safevi Devletini kurduğu sıralarda, Trabzon'dan Gürcistan'a seferler yapmış ve başşârlarından dolayı çok güçlü ve hareketli bir şâhîyet olmuştu. Şehzâde Yavuz Selim 1502 yılında Erzincan, Bayburt, İspîr'ı olarak sancağına katmasında çeşitli sebeplerden ikinci Beyazid'in, takdir yerine Trabzon'daki oğlunun aksin ve fetihlerini hoşgormedi; bu yüzden, İstanbul'dan gönderdiği fermanlarla Safevilere olanın Erzincan ile Bayburt'un ve Atabekler'den zaptedilen İspîr'in boşaltılarak geri verildiğini biliyoruz.

1512 yılında II. Bayezid'in resmi davvetnameyle İstanbul'a gidip tahta gecen Yavuz Sultan Selim iç karışıklıkları ortadan kaldırdıktan sonra doğdukları korkunç kızılbaşlık tehlikesini gidermek üzere, Caldîran seferine çıktı.

1514 yılında Kuzeydoğu Anadolû'da, bir ucu Kafkasya'da bulunan iki tanpon beylik vardı. Bunalardan birincisi, Yukarı Kür boyunda; Ahilkek, Ahsika, Altunkâl'a, Cıldır, Ardahan, Göle, Çoruh boyunda; Şavşat, Artvin, Ardanuç, Oltu, Barduz, Narman, Tortum, Pertekrek (Yusufeli) ve İspîr bölgelerini içerisinde alan beyliğin adı «Sa-Atabag» (Atabek Yurdu) dur. Bu ortodoks kipçaklı beyliğin başında Mirzâ - Çabuk (1502 - 1516) bulunuyordu ve içsene Osmanlılarla tabi idi. İkincisi: Doğuda Elegez'den batıda Kop dağına kadar olan bölgede göçebe Avşarlu - Türkmen Beğliği denilen bir hükümet ve başında da «Çelâlüdevle Sevindük Han» bulunuyordu. Bu beylik Safevilere tabi idi.

Yavuz Sultan Selim Caldîran'a giderken bu iki beşliğide de dokunmamıştır. Yavuz, Caldîran Seferi dönüşü sırasında (15 Eylül 1514) Tebrîz'den ayrılmadan birkaç gün önce, her iki beşliğine gönderdiği mektuplarda orduşunu satılık ihtiyaç maddeleri istemiştir. Celâlüddâvelle Sevindük Han, harmanların kalkmasını ve Şâh'in uzanan elinin buralarдан kesilmesini ileri sürenek kaçamaklı davranışını bu hizmeti yerine getirmemiştir.

Atabek Mirzâ - Çabuk ise cevap vermekte geçtiği için 11 Şâbân (6 Ekim) Pazartesi günü Kars Kalası önüne gelen ve burada konaklayan Yavuz Sultan Selim, Gürçü beğine zâhire için Ahkâm'ı Şerife gönderilip, azıktan pek darlık ve sıkıntı çekildiği halde cevabı gelmediğinden, Atabek yurduna doğru gideceğini emretti.

Kars'ın 10 km. kuzeýbatısında bulunan ve kestirmeden Göle'ye varan yoluñ başında Caikavur nâm-i diğer Çalagavur konağına varlığında, orduda gözhapsinde bulunan Atabeklerin elçisi Mirzâ Ca-

buk'a haber üzerine haber gönderip durumu bildirmiştir. Durumun
vehemetini anlayan Atabek-Mirzâ-Cabuk, ülkesinin Yavuz Sultan Se-
lim tarafından ciğnenecini görerek, elini çabuk tutup istenilen dır-
lığı göndermiş ve üstelik İspir Kalesi'ni teslim ederek kendisini ba-
şılaşlatmıştır.

Topkapı Sarayı Arşivinde (Arşiv kılavuzu 5846 sayılı) «İspir Kale-
sinin teslim olunacağına dair I. Selim'e arize» adı ile bulunan Mirzâ
Cabuk'un mektubu, Sultan Selim Kars'ın Çalkavur köyü konagiında
iken gelmiş olup, bu mektupla «İSBİHR Kalası»nın teslim edileceğî
arzedilmiştir.

Bu olayı anlatan, Yavuz çağının Divan Kâtiplerinden Kemâlpâşa-
zâde, Sultanın ordusu ile Çalkavur'a gelişine üzerine diyor ki; «ol kenâr
ürkülük olup, halk hisârlara koyuldu; dûrküsûr, âşûb ü şûr oldu;
merc-i Gürçistan, herc ü merc oldu. Kimi ehlini alup, mâlini saçdı;
kimi üçküben kûhsâra kaçıtı. Mirzâ-Cabuk'un cân başına sıçradı;
fî'l-hâl istî'cal ile resûl ırsâl eyledi; Sipariş olan umûr, ber-vech-i nâ-
mûs bîkûsûr Çobanköprüsünde. Orduy-i Hümâyûn'a vusûl bulur, de-
yüp; İspîhr Kalası'nun -ki, kila içinde bâz esiridür- miftâhın bîle ırsâl
eyledi. Ayıtdı:

Sultân-ı Cihân'un bir bendesi yûz.
Kusûr-i hidmetde sermendesi yûz.
Ne denlü var ise bundaki kişi ver,
Şehîndür; biz kamu, mahkûmû çâker.

Mezkûr elçi gelincek, yine doğru yola dönülüp, birkaç gün ge-
cince Çobanköprüsüne gelindi. İrsâl olunan zehâlîr ü zevâde, dedü-
ğünden dahi ziyâde hazır ve zâfir bulundu.» (VIII. Defter Fatih Küt-
4221).

1514 Caldiran Seferi sonunda Osmanlılar Erzurum ve çevresindeki
Sevindük Han'ın Türkmen Beğliği topraklarına dokunmamışlar.
Atabek'lerden İspir'i, Safevilerden Erzincan, Bayburt ve Keçîyi fet-
fetmişlerdir.

Yavuz Sultan Selimin İspir'e ilk atadığı sancak Beğlinin ismini,
Divan Kâtipleri Haydar Çelebi rûznâmesinden öğrenmektedir. «27 Râ-
mazân 921 (4 Kasım 1515) divânında Diyarbekir Beğlerbeğili (Büyüklu)
Mehmed Beğ'e verilüp, Amid mahlûl oldu ve Diyarbekirden yir-
mi üç pâre sancak verildi. Ve İspîhr (İspir) sancak oldu, Bayraklı-oğlu
'na verildi ki, Trabzon Alaybeğidür. Ve Bayburt ve Tıraçuzon ve
Erzincan, altı yüz ellîbin akça ile Kızılıahmed oğlu Mirzâ beğe verildi.»
(Münseâtî's Selâtîn, I.) 1514 Ekim ayında Osmanlı imparatorluğuna
dahil olan İspir böylece 4 Kasım 1515 tarihinde sancak olmuştur.

Koşmuşat köyü mehter takımı (Kurtuluş Bayramında gösteri yaparken)

İlk sancak beğliğine «Bayraklı-oğlu» tayin edilmiştir. Osmanlılar ile Gürçülerin hududu Mohurgot kale - Devedağ - Fisirik kale doğrultusundaydı.

Atabek Mirzâ-Cabuk'un 1516 yılında ölümü üzerine oğlu Menûcehr, Osmanlılara tabi kalarak Atabek-yurdu'na hakim olmuştur. Menûcehr'in rakibi olan Mirzâ-Çabuk'un kardeşi IV. Korkora (1516-1535), Safevilerden yardım alarak 1516 yılında Atabek Yurdunu işgal ile sahiplenmiş ve Tebriz'e bağlı kalmıştır. Osmanlıların Gorgora dediği bu Atabek, Yavuz Sultan Selim Kahire'de iken 29 Ağustos 1517 (11 Şaban 923) tarihinde Osmanlı toprağına saldırarak İspîr ve Bayburt'u tâhrib etmiş ve her iki Sancak Beylerini şehit etmiştir. (Münşâati's-Selâtin I.).

Atabek Gorgora'nın İspîr'e bu tecavüzü sebebiyle İspîr'in toprakları tahrir edilememiş ve ilk Osmanlı tahrir defterlerinde gösterilmemiştir. Erzincan Beğlerbaşı olarak 1518 Mart ayında tayin edilen Nasûh bey, İspîr'i Atabeklerden temizleyerek tahrir etmiştir.

Sultan Selim'in Caldırân seferi sırasında fethettiği Kemah, Erzincan, Tercan, Bayburt ve İspîr gibi eski Akkoyunu toprakları, «Erzincan Vilâyeti» adıyla kurulan yeni bir uç Beğlerbegliğine bağlanmıştır. Bu bölgede «Diyarbekir Vilâyeti»ndeki gibi, yerli halkın öteden beri alışık olduğu, «ebâc-ü damga» vergileri, eski gibi Akkoyunu Uzun Hasan'dan kalma «Hasan Pâdişâh yasaları»na göre alınıyordu. (Ömer L. Barkan, Kanunlar I.).

Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarda, «Erzincan Vilâyeti»nin kaldırılarak, sancaklarının 1520 Mart ayından önce «Rûm (Sivas) Eyaleti»ne bağlandığını, 926 (1520) tarihli tahrir defterinden öğreniyoruz. Yine bu defterden, ilk defa Osmanlılar'ın issız Erzurum Yaylasını da işgal edip, «Şoğan Kazası» adıyla Bayburt'a bağlandıktı tesbit ediyoruz. Cörmeli (Cermeli) nahiyesi de Şoğan kazasına bağlı gösterilmiştir.

İspîr'de 1520 yılında tahrir edilerek «Fihrist-i Cild-i Defteri Karaman ve Rûm» tahrir defterine kaydedilmiştir. Başvekâlet Arşivi Tapu - 387 sayılı, 926 (1520) tarihli tahrir defterinin 339. sahifesindeki kayıttan İspîr'de «Firûze» (Turkuaz) madeninin de işletilmiş olduğunu biliyoruz. Bu tapu kaydı aynen söyledir: «Ma'den-i Firûze tâbi-i İspîr; «Hademe-i Maden-i Firûze Khâneî Garb 22, Mûcerred 9». Bundan İspîr firuze ocağında 22 Hıristiyan ailesiyle, 9'u bekâr 31 kişisinin çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Sonradan bu madenin bitmiş veya ocağının kapanmış olduğunu zannediyoruz. Firûze Maden ocağının Hapuşkens (Aktaş), Kanasor (Koç), Koçkisor (Irmak köy) civarlarında bulunduğu bilinmekle beraber kesin olarak yeri tesbit edilememiştir.

1520 tarihli tahrir defterinden tesbit ettiğimiz bilgiler ilerki bahsimizde belirtilemiştir. Kabahor'un (Bugün İkizdere'ye bağlı) nahiye olarak İspır'e bağlı olduğunu, Çörmeli'nin iki kisma ayrılarak Erzurum Çörmeli'si ve İspır Çörmeli'si şeklinde tahrir edildiğini yine bu defterden tesbit etmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman I. Doğu seferinde, 26 Sefer 940 (5 Eylül 1534) günü Erzurum üzerinde konakladığında 35 seneden beri issız ve harap olan Erzurum, Kanuni'nin fermanıyla şenlenerek bir Osmanlı Şehri halinde yeniden canlanıp, bölgenin merkezi olmaya başladı. «Cânib-i şîmâlisî azîm sahâr (Erzurum'un ovası) ve cânîbîcû-nubisi kühîstân (Palandöken dağıları) olup, zamânî kendimde ulu şehir ve muhüm hisâr iken, hâliyâ kîzîbâş melâînün zulmünden hârâb kalan Erzenîrrûm, o gün nazarî iltifâtî Pâdişâhî ile manzûr olup, ta'mîrine ferman olundu.» (Ferdi, y. 152 a).

Kanuni 7 Rebiü'lâhr (5 Ekim 1535) de Bitlis konağında iken Safevilerden gelen beylerin yeniden tayinlerini buyurdu. Bu buyruk üzerine Dulkadirli Mehmet Han da Erzurum Beğlerbeğiliğine tayin olundu ve Erzurum eyaleti de resmen kurulmuş oldu. Mehmed Han Erzurum'a kale ve evleri onarılıp yapılmakta olduğundan, sağlam ve sen olan Bayburt kalesinde üç yıl oturmuş ve üçüncü yılın sonunda Erzurum'a taşınmıştır.

Yeni kurulmuş olan Erzurum Eyaletindeki sancakları, 2 Zilkâ'da 944-27 Şâban 945 (2 Nisan 1538 - 18 Ocak 1539) tarihleri arasında işlenen ve «Defteri Vilâyeti» Erzurum Tâbi-i Mehmed Hanı adıyla anılan icmal defterinde, söyle gösterilmiştir: 1) Livâ-i Pasin-Abâd (Pasin ovası), 2) Livâ-i Livana (Yusufeli-Artvin), 3) Livâ-i Tirabzon, 4) Livâ-i Karahisar-i Şarkî, 5) Livâ-i İspır, 6) Livâ-i Erzurum-Abâd (Erzurum Ovası) 7) Livâ-i Keçi (İspır bu defterin 35 b, 36 a sahifelerinde kaydedilmiştir.) (Başvâkâlet Arşivi Tapu, sayı 190).

1540 tarihli mufassal dîrlîk defterinin İspır ile ilgili «Defter-i Evkaaf-i Medâris ü Mesâcid ve Zevâyâr bahisinde, Selçuklular çağından beri bulunduğu anlaşılan eski köy ve yolboyu tekyeleri (zaviyeler) hakkındaki bilgiler ilerki bahsimizde verilmiştir. (Başbakanlık Arşivi Tapu, sayı 199).

Bölgede oturan Müslüman Türk halkı 1501 yılında İspır'ı Gürçük Atabekler istila edince konar göcer hayatı geçip, yerleşikleri yerleri terk etmiş ve büyük bir kısmı Azerbaycan'a çekilerek Safevilere hizmet etmişlerdir. Yerlerinde kalanlar ise; kırınlı bitirilmiş olduğundan, Osmanlı İmparatorluğunun en büyük skıntısı İspır - Pasin - Erzurum gibi baştan başa issız ören bulunan bu serhadlerin, sünni ve sâdîk ahalî ile şenlendirilmesi esas gaye idi. Kanuni Sultan Süleyman, 5 Ekim 1535 tarihinde Erzurum Eyaletinin şenlendirilmesi buy-

ruşunu verirken, Tebriz dönüsü kendisiyle birlikte gönülü sünni muhacirleri de serhat bölgесine iskân etmiş ve İspır - Pasin - Erzurum sünni ahalî tarafından şenlendirilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda tekke ve zaviyeler yeniden tahrir edilerek vakfiyeleri kabul edilmiş ve İslâmîyetin yeniden gelisme ve yayılması hızlandırılmıştır.

KANUNI SULTAN SÜLEYMAN İSPİR KALESİ, Kale mescidi ve Tuğrul Şâh camiî tamir ettirmiş, şehrin ve civarın şenlenmesi için zaviyelere gelirler tohîs etmiş, sancak beğinin oturması için bir de saray yaptırılmıştır. Halen İspır ilkokulundaki bulunan taş kitâbede «Bu binanın yapılması 936 yıllarında Süleyman Han zamanında väki olduğu» cümlesi okunmaktadır. Bu binanın neresi olduğunu bilinmemektedir. Ancak kitabı kaleden getirilmiştir. Kale mescidinin yanında bir saray kalıntısı mevcuttur. Bu saray'ın Kanuni tarafından yaptırıldığı zannedilmektedir.

İspır Erzurum Beğlerbeyliği kurulduğu günden beri Erzurum'a bağlı bir sancak-kaza ve Liva olarak kalılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi illi Osmanlı tahrir defterinde İspır'e bağlı Kabahor (şimdî İkizdere'ye bağlı) nahiyesi ile Çörmeli nahiyesi tesbit edilmektedir. Çörmeli nahiyesi bugünkü Erzurum'a bağlı Ovacık nahiyesi ile İspır'e bağlı Kırık nahiyesini kapsamaktaydı. Ancak bugünkü gibi Erzurum'a bağlı olan kısmına Erzurum Çörmeli'si, İspır'e bağlı olan kısmına da İspır Çörmeli'si denilmektedir.

Tahrir defterleri ile ilgili kısımda bu hususda daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Daha sonraki yıllarda İspır ve Tortum'un birleştirilerek tek bir sancak yapıldığı ve sancak beğinin «Hemşen» (bugünkü Hişen Köyü) köyünde oturduğu, 1033 Cumâdel-ülâ (Muharrem) tarihinde yâzılım olan ve İspır ve Tortum mutasarrıflığını nasbedilen Zülkadir'lü Mustafa Paşa oğlu Dervîş Muhammed'in dırılığinden öğrenmektedir. Bu sancak beğinin 251448 akçe hâssi vardı.

Sancak Beğliğinin hangi sebepden Hemşen (Hişen) köyüne nakledildiğini bilmemekle beraber, burada uzun müddet kalmış olduğunu, köyde mevcut konak kalıntılarından anlamaktayız.

Tortum ve Kiskım (Yusufeli)'in, İspır Kaymakamlığına bağlı nahieler olduğunu 1288 (1871) ve 1291 (1874) tarihli ikinci ve beşinci Erzurum Vilayeti Salnâmelerinden de tesbit etmektedir. 1317 (1899) tarihli sâlnâmede ise İspır Kazasına bağlı nahiyesi Norgah ve Kırık'dır. Tortum ve Kiskım kaza olmuş, Hodîçor (Sırkonaklar) Nahiye yapıklar. Kiskım (Yusufeli) Kazasına bağlanmıştır.

Aynî Ali Efendi risalesinde Erzurum'un 10 sancagi bulunduğu ve bunlardan birisinin İspır olduğunu kaydederken, İspır'ın 300000 akçe mirimiran hâssi ve 59 cebelisi ve 4 zeameti ile 14 timarı bu-

lündüğünü da söyler. (Kavanin-i Ali Osman der Hulâsa-i Mezo-min-i Divan, sahife 23 - 52).

Şemseddin Sami Kamus'u Alâm'da şöyle diyor: «İspir Erzurum'un 60 km. şimali garbında, Bayburt'un dahi 87 km. şarkışimalısında Çoruh suyunun sağ sahilinde vağı bir küçük kasaba olup, 1000 kadar nüfusu vardır. Her ne kadar şimdiki halde merkezi Hemşen kasabası ise de vaktiyle İspir Kasabası merkez bulunduğundan bu kaza eliyevm kasabayı mezkur-un ismi ile yad olunmaktadır. Zemani kadimde oldukça büyük ve meşhur bir şehir olup Rum müverihileri indinde «Hispiratis» ve Arap coğrafyanı indinde dahi «İsbirena» ismi ile marutur. İspir kazası merkezden başka 134 kariyeyi cami (köyü) olup 5281 hanede sakin 32517 nüfuslu, 116 cami ve mescidili, 40 medresesi, 119 sübyan mektebi, 19 kilise ve manastır, 36 dükkâni, 2 hanı, 178 doğirmeni vardır. Mahsulatı arzisiye hububati müte-nebbiye ile envayı meyvelerden, ve senai mehelliyesi başlıca, kılım ve seccade gibi mensucat imalinden ibarettir.» (Kamus'u Alâm, II. cilt 854. sahife).

İspir'de Belediye teşkilatı 1886 yılında kurulmuştur. Ancak ilk Belediye Reisinin kim olduğu bilinmemektedir. Osmanlı tahrir defterleri ve Erzurum Vilayeti Salnamelarından tesbit ettigimiz bilgileri ayrı bir bölümde ele almayı planladık.

1514'te Yavuz Sultan Selim Çaldıran Savaşı dönüsünde Kars-Pasin arasında (Çalgavur) köyünde iken Gürçü Atabek Mirzâ-Câbuk'un gönderdiği kalekapıları anahtarları ile testim alınan İspir ve Çevresi, 20 Şubat 1916 tarihinde vuku bulan Rus işgaline kadar bir Osmanlı Sancağı olarak huzur ve sükün içinde hayatını devam etmiştir.

1. 1828 - 1829 Osmanlı - Rus Savaşı :

15 Temmuz 1828 tarihinde Rus başkumandanı Paskeviş, Ahiska ve Kars'ı işgal etti. Rusların ilerlemelerini durduramayan Osmanlı ordusu 25 Haziran 1829'da Erzurum'u Ruslara bırakıktı ve tarihte ilk defa Erzurum Rus işgaline uğradı. Bu savaşta Ruslar İspir'e girmemişlerdir.

15 Eylül 1829 tarihinde yapılan Edirne Muâhedesi ile Ahiska, Ahilkek ve Cildir'in bir bölümü Ruslara bırakılarak, bu savaşa son verilmiştir.

2. 1877 - 1878 Osmanlı - Rus Savaşı (93 harbi) :

Bu savaşta Anadolu orduları Başkumandani Müşir Katircioğlu Ahmed Muhtar Paşa idi. Savaş başladığı zaman Kafkasya sınırında

90.000 Türk askeri ve 97 sahra topu vardı. Türk kuvvetlerinin karşısında Rusların 125000 askeri ve 189 topu vardı. Daha savaşın ilk aylarından itibaren Ruslar, devamlı takviye almaya başladılar.

Ruslar 30 Nisan'da Bâyezid'i (Doğubayezit) ve 17 Mayıs'ta Ardahan'ı aldılar. Bu başarılarından cesaret alan Ruslar Kars'a doğu ilerlerken, 21 Haziran'da Halyaz meydan muharebesinde Türk Ordusuna yenildi. 25 Haziran'da Ahmet Muhtar Paşa, bizzat Rus Başkumandanı Melikof'u, Zivin meydan muharebesinde mağlup etti.

25 Ağustos'ta Muhtar Paşa, Gedikler meydan muharebesinde kazandı. II. Abdülhamid, bu zafer üzerine Muhtar Paşa'ya «Gazi» unvanını tevcih etti.

Ekim'in ilk haftalarında düşman Kafkas cephesine son ihtiyatlarından da yıldı, 15 Ekim'de yeniden soldırıya gerek Alaca muharebesini kazandılar. Bu muharebede verilen zayıtı telafi edemeyen Muhtar Paşa, kuvvetlerini geri çekmek mecburiyetinde kaldı ve 4 Kasım'da Erzurum'a vardı.

3 Mart 1878 Ayastafanos muâhedesesi ile geri çekilen Ruslar 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması ile Artvin, Oltu, Şenkaya, Olur, Ardahan, Kars ve Sarıkamış harp ödeneği karşılığı olarak bırakıldı. Böylece Rus hududu İspir'e takriben 100 km. yaklaşmış bulunmaktaydı. Üçüncü bir Rus saldırısının ilk hedefi İspir olacaktı. Mütessif bu hadise de 1916 senesinde vuku buldu.

3 — Birinci Cihan Savaşı (1914 - 1918)

19 Temmuz 1330 (1 Ağustos 1914) tarihini taşıyan ve camilerin duvarlarına asılan Padışahın fermanından Ruslar ile harbe gireceğimiz öğrenilmiştir. «Seferberlik vardır; Asker evlâdlarım, silâh bâşına» Sultan REŞAD.

Kaytan bıyıklı gençler, büyük bir istekle, askerlik şübelerine koştu. Bunların asker kılığı ile köylerine dönüşleri, pek şanlı ve gösterişli olmuştu. Herkes onları kutluyordu. Bu defa Moskof'u mutlaka haklıyalacağı deniliyordu.

1 Kasım 1914'de Rusların doğu sınırlarımıza saldırısı ile Birinci Cihan Savaşına katılan Osmanlı Devleti, mukabil taarruzu geçerek filen harbe girmiştir. Başlangıçta Ruslar, Oltu cephesinde İd ve Ardos, Pasinler bölümünde Zivin, Horasan, Köprüköy ve Azap Köyü muharebelerini kaybettiler. Elde edilen başarılar ordunun moralini yükseltmiş, halkın güvenini sağlamıştır.

Enver Paşa İdaresindeki kuvvetler 21 - 22 Aralık 1914'de Tortum ve Norman üzerinden harekete geçerek, Oltu'nun zaptından sonra Bardız'ı aldılar. 26 Aralık 1914'den 2 Ocak 1915 tarihine kadar de-

vam eden Bardız - Sarıkamış arasındaki yürüyüşte ve Sarıkamış'ın kuşatılması sırasında hakim olan kötü hava şartları yüzünden Türk birlikleri donma tehlikesi ile karşılaştı ve çok zayıf verdi. Bu harket ordumuzun yeniliğin ve felaketi ile sonuçlandı. Kaybedilen kuvvetlerin yerlerini doldurmak bir daha mümkün olamadı.

Sarıkamış savaşları, Rus birliklerinin düzenlerini bozmuş ve yıpratmıştı. Bu nedenlerdir ki, Ruslar, bu Türk bozgunundan pek defaydalananmadılar. 1915 yılı ilk baharında yapılan savaşlarda cephedeki bir çok ilçeye ve köyler el geçti. Takviye birliklerle kuvvetlenen ve kendisini toparlayan Ruslar 1915 kiş başlangıcında taarruz geçtiler. Oltu, Narman ve Tortum savaşları çok çetin olmasına rağmen neticede üstün gelen Rus birlikleri 21 Ocak 1916'da Tortum'a ele geçirdiler.

 Ordumuzun Coruh Müfreze Komutanı (Deli) Halit Bey'di. İki taburlu kuvvetyle geri çekilerek İspir Fisirik Kale mevkiiinde karargâh kurmuş, düşman kuvvetlerinin mütemadi ilerleyisi karşısında birleşeyip Rus birliklerinin durdurulması için gecce gündüz çatıştı.

Müfreze Komutanı Halit bey, İspir Kaymakamı Şükrü Bey ve İspir Müftisi Mustafa Başkapan'la birlikte fetvahane toplantı yaptı, 1916 senesi Ocak ayının son perşembe akşamı yapılan bu toplantıya Kazanın ileri gelenleri de istirak etmişlerdi. Bu toplantıda sivil ahalinin de İştirakiyle Ruslara karşı mukavemet hareketinin yapılmasına karar veriliip, vazife takımı yapıldı. Ertesi cuma günü Müfti hutbede yüklenilecek vazifenin kutsiyetini belirten heyecanlı bir hitabeyle halkı, vatanı korumaya davet etti. Eli silâh tutan kim varsa Halit Bey kuvvetlerinin arkasında sünگ, kılıç, balta gibi silahları Fisirik mevkilerinde yerlerini almışlardı. Cumartesi günü montazam Rus birlikleri ile kanlı bir boğuşma başladı. Bu imanlı direniş karşısında montazam düşman kuvvetleri çekilmeye mecbur edilmiş ve Ödük yaylasına, Kışla hududuna kadar sürülmüştü. Asker sayısı ve teçhizat bakımından kuvvetler arasındaki kıyas kabul etmeyen farka rağmen bu mücadele devam ederken Erzurum'un 16 Şubat 1916 günü Ruslar tarafından işgal edildiği ve şehrin düşüfüğu haberini cepheye Mürfeze Komutanı (Deli) Halit Bey'e ulaştırıldı.

Erzurum'un düşmesi üzerine Halit Bey halkın daha çok perişan olacağını düşünerek Fisirik cephesinden çekilme emrini vermiş, ahalinin mühacir olmalarını, böylece hayatlarını kurtarmalarını bildirmiştir. Kaymakam Şükrü bey ve Müfreze komutanı Halit Bey maiyetleri ile birlikte İspir'i terk ederken sivil halkın bir kısmı da mühacir olmuş ve İspir'i terk etmiştir.

Muhacir kaflesini koruyarak çekilen Halit Bey (Paşa) Kuvvet-

leri daha Norgâh nahiyesine varamamıştı ki, Ruslar 20 Şubat 1916 tarihinde İspir'e girdi. Ruslar ileri yürüyüşüne devam ederek 24 Şubat 1916 günü Norgâh'ı aldı. Askerlerinin büyük bir bölümü İspir ve çevresinden olmuş bulunan Coruh Müfreze Komutanı (Deli) Halit Bey, Kuvvetlerinin bir kısmını Karakoç köyünde, bir kısmını da Gökdere mevkiiinde mevzilendirmiştir. Direnme ile karşılaşmadan Norgâh'a giren Ruslar, burada gecelerken, düşman gafletinden istifade eden Gökdere'deki Türk birlikleri gece yarısı Norgâh'a anı baskın yaparak Ruslara ağır zayıf vermiş ve Kileşen köyüne kadar geriye püsürmüştür. Ertesi gün yeniden taarruza geçen Ruslar Norgâh'ı tekrar almışlardır. Bununla da kalmayarak Norgâh ve çevre köylerinden topladıkları erkekleri kurşuna dizmiş ve bir önceki günün intikamını almak maksadıyla bütün çevrede kadın erkek dememmiş korkunç bir katliama girişmiş, sayısız insanı feci şekilde işkencelerle şehit etmişlerdir.

Ruslar Varcans, Eşkens, Şeyhmus, Hontus, Mezrehrek köylerinde yüzlerce kadın ve erkeği türlü işkencelerle öldürdükleri gibi, Türk birliğinin yerini haber vermedikleri için Norgâh'da 65 kişiyi hunharca kurşuna dizmişlerdir.

Halit Bey (Paşa) Coruh müfrəzesi ile düşman karşısında mukavemetine devam etmiş, İspir'in en son köyünü de terk etmek mecburiyetinde kalarak mevkilerini Bayburt'ta kurmuştur. Artık İspir ve çevresi bir tek Türk askerinin bulunmadığı kimsesiz, sessiz, içen içen ağlayan bir belde olmuştu.

İspir'de yerleşen ve karargâh kurulan Ruslar Müslüman ahalinin elindeki bütün maddi varlıklarla el koymuş, sık sık silâh aramak maksadıyla meskenlere girerek bütün eşyaları kirip parçalıyorlardı. Rusların en büyük korkuları birkaç yüz km. batıdaki Türk Ordusunun taarruz etmesi sırasında cephe gerisinde bulunan Türk halkın mükavemete geçmesi ve bunları yakalandırarak toparlayacak kültürli bilgili bir kahraman Türk'ün işbaşına geçmesi ihtimali idi. Bunun için şu carelere başvuruyorlardı:

Osmanlı Ordusu'nun saldırısına karşı, İspir ve çevresindeki doğalarda taikimat ve yol yaptmak maksadıyla kaza ve köylerde kazma kükür kullanacak kudrette olan ihtiyar ve gençleri tutuklayarak çalışma yerlerine sevk ediyorlar, oralarда aç ve susuz vaziyette günde 12 saat çalıştırıp suretiyle kısa bir zamanda hasta, məcəlisiz bir duruma düşürüyorlar ve askeri hastalar gibi Rusya'ya sevk ediyorlardı. Buralardan geri dönen olmuyordu. Ayrıca aralarına sokululan Ermeni casusları vasıtasyyla Türkleri kandırarak, gruplar halinde firarlar düzenliyorlar, sonra yayılım ateşi ile hepsini öldürüyorlardı.

Topinan gençlerden okur yazar, az çok tâhsîli olanlara, kafiler halinde yaya olarak Rusya'ya sevk ediliyorlardı. Bunlardan bir kısmı yollarda, geri kalanları ise sürgün edildikleri Rusya içlerinde açlık ve sefaletten ölüp gittiler. Çok az bir kısmı Bolşevik ihtilâlden istifade ederek yurda dönmüşlerdir. (Haci Hafızın Ahmet (Çağlayan) Efendi, Haci İzzetîlinin Nesip Efendi, Keremlerin Fehim Ağa, Efehoca Mecit ve Niyazi, Nurullahın Nazım, Ahmedâğanın Hafız Hakkı, Biconun Salih, Efehoca Bekir Efendiler geri dönebilen Kaza hâkindan bir kaçını misal olarak belirtilebiliriz.)

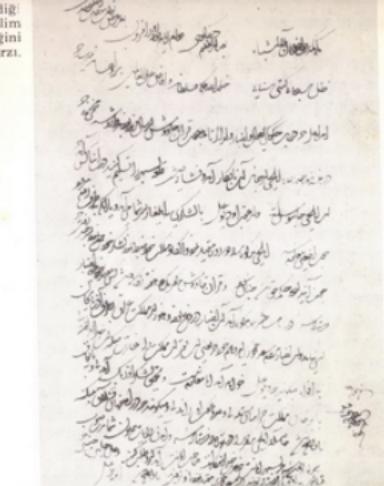
Dağlara kaçarak hayatlarını kurtarabilen eli silah tutabilecek erkeklerin ve chalının büyük bir kısmı ise sefalet içinde açıktan, sağuktan ve hastalıktan ölmüşlerdir.

93 Harbi dediğimiz 1877 savaşı, 24 Nisan'da Rusların anılarını
siniri geçmesiyle başlarken, Ardahan, Kars ve Beyazıt üzerine üç
koldan saldırın Rus ordusunda Ermeni Generaler bulunmaktaydı.
İstanbul (Kumkapı) Ermeni Patrikliği de, Rusların hizmetine girmış
ve rusların zaferine yardım için, kiliselerde talimat göndermişti. 1877 -
1878 savaşında Türkiye Ermenilerinden yardım gören Ruslar, 13
Temmuz 1878 Berlin Muhtedesi'ne, ilk defa «Ermenistan» madde-
si koydurarak, açıktan Ermenileri kendilerine çekmeye ve aleyhi-
mize kullanmaya başladilar.

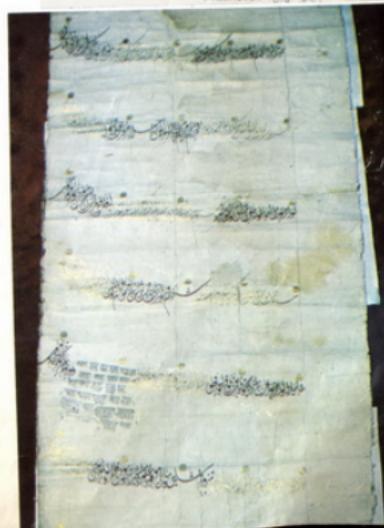
Ruslar 1887 yılında Cenevre'de «Hıncak» (Can sesi), 1890'da Tiflis'de «Taşnak» (Hancer) adlı Ermeni ihtilal komiteleri kurdurup Türkiye'de Ermeni ayaklandırmaları ölkemizde planlılar. Fakat, kasabalar ve köylerde çok huzurlu ve refah içinde yaşayan Ermeniler, Rus tebaası Ermenilerin sıkıntılı yaşayışlarını kendilerininyle karşılaştırıp, Rusya ile Ermeni Komitelerinin kıskırtmalarına uzun zaman değer vermediler. Çünkü Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu içinde gayri müslümlerin Devlet nimetinden en çok faydalanan ve çok sadık sayılan bir azınlıktılar.

Rusya, İngiliz ve Fransızların teşviki ile ve beslemesi ile Taşnak Komitecileri 20 Haziran 1890 günü Erzurum'da başlattıkları ve 21 Temmuz 1905 de Sultan Hamid'in Yıldız Sarayı önünde bomba patlatmalarına kadar 15 yıl içinde birçok işyanlar yapmışlardır, kan dökülmelerine sebebiyet vermişlerdir. Bu ermeni ihtilal komitelerinin çalışma ve propagandası semeresini vermiş ve Birinci Dünya harbi başlar başlamaz Ermeniler, Rus ordusunda hizmet etmek gavesiyle 1914 yılında memleketimizden kahiler halinde hudut ötesine kaçmış ve Ekim 1914 sonunda da Ruslar'la savaşa başladığımızda,

"Ispir"ın teslim
edileceğini
bildiren arzı
gönderdig

Dervi
Muhammed'in
Diriliş
(Mail Ege'de
alındı)

mensup oldukları Türk askeri kit'alarında, her türlü sabotaj yaparak, ilk fırsatla silâh, malzeme ve mühimmatımızı gidipl Ruslara teslim olan ve bilhassa Van'da 13 Nisan 1915 gecesi isyan ederek bu şehrimizi Mayıs 1915'te eibirliği ile Ruslar'a teslim edip, Türk Kışlalarında askerlerimizi ve mahallelerdeki komşuları Türkleri, en vahşi usullerle yokeden Ermenilere karşı, bir tedbir almak Osmanlı devletinin en meşru hakkı idi. Bu hakkı da, 1915'te «Sevk ve İskân Kanunu»nu çıkarmakla kullandı.

Rahmetli Esat Uras «Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi» kitabında bu kanunun çıkarılması sebebini şöyle anlatıyor: «Osmanlı Hükümeti 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihine kadar, yanı Seferberlikten dokuz ay sonrasında kadar, (Ermeni Komitecilerin çıkartıkları) isyanlara karşı yalnız mahalli ve mevzu tedbirler almakla iktilâ etti. Van'ın düşmesi ve Rus ordusunun Doğu illeri üzerinde yürümeleri sırasında, bilhassa öncülük eden Ermeni Gönüllü İntikam Adayları tarafından, Müslüman halk, merhametsizce doğranyordu. Hükümet Ermeni Patrikliğine (Kumkapı'da), Ermeni Mebuslarına, Komite başkanlarına, «Ordu vatan müdafaaıyla uğraşırken isyanlara, taarruzlara, yoketmelere devam olunursa, şiddetli tedbirler alınacağını» bildirdi. Bu uyarmalara rağmen, Ermeni yıkma faaliyetlerine hızla devam ettiler. Ermeniler tarafından, Van'ın düşürülmesi, Bitlis, Erzurum, Muş, Bayazıt, Zeytun (Süleymaniye), Sivas çevresindeki isyanlar ve saldırılar üzerine hükümet, orduya korumak için harekete geçmek zorunda kaldı. 24 Nisan 1915 de, hâli serbest çalışan, (yurdumuzdaki: Taşnakşutun, Hincak, Veragazmiyal Hincak ve Ramgavar adlı) Komite Merkezlerini kapattı ve Ermeni Başkanlarını ve kişikriticilerini tevkif etti.» Bu kanun üzerine Doğu illerimizde hiyanetleri görülen Ermenilerden bir kısmı güneybatı istikametine tehcir edilmişlerdi. Ancak yine de büyük bir bölüm köylerinde ikamet etmiş ve Rusların bölgeyi istila edişlerine kadar sinsi sinsi, ısgalden sonra da açıkça, Türklerle karşı hayince davranışlarını sürdürmüştürlerdi. Ermeniler Rusların kendileri için Doğu Anadolu bölgesinde müstökîl bir Ermeni Devleti kuracağını zannediyor ve bu hayalle Türkleri insanlık dışı katliamlarla yoketmeye çalışıyorlardı.

Rusların işgali ile birlikte İspır'den Rusya'ya kaçmış olan Ermeniler de geri dönerek Hadicor (Sirakonaklar) ve Mohurgot köylerinde oturan Ermenilerle birleştiler. Bilhassa Hunut (Camlikaya) bölgesinde başta olmak üzere İspır'in bütün köylerinde ve Kaza merkezinde en goddar, en insanlık dışı işkencelerle katliama başladılar.

Bölünmesi planlanan güzel memleketimizden bir parça kaçırı, caklarını ümit ederek Ruslara katılan Ermeniler, büyük hayaller peşinde koşmuş ve onlara zaferlerini sağlamla yolunda yardımın ve yardımıcılığın her türslüsünü yapmakta kusur etmemiştir. İspir'in Ruslar tarafından işgal edilmiş olması, Ermenileri sevindirmenin umutlandırmayanın ötesinde çok da şımartmıştır. Halkımızdan özellikle Ermenilerle karışık oturanları, komşu köylerde bulunanlar baş olmak üzere birçoq aile muhacir olmuş ve Anadol'un içlerine doğru göç etmişlerdi. Muhacir olmayanlar ise ilçe merkezine ve bazı elverişli köylere toplanmışlardır. Bu durum halkımızın savunma çesretini artırıp dayanışmasını sağladığından topo halde öldürülmeni kışkırtmıştır.

Ermenilerin tenhada ve müsait buldukları her yerde raslaları Türkleri öldürmeleri için Taşnak Komitesi, bütün Ermenileri İncil'e elbastırarak yemin ettirmiştir. Bunun içen köylerden kazaya yonuz başında gelen veya giden köylüler, tarlalarında tek başına çalışanlar, çobanları, geceleyin tek başına dışarı çıkanları öldürülerdi. Rusların yaptırdığı tahkikat (Türklerin teşkilatları, tercümanları, avukatları bulunmadığından ve Türklerin tercümanlığını da Ermeniler yaptılarından), hiçbir zaman olumlu sonuç vermiyordu. Esasen Ruslar da göstermeli olarak tahkikat yapmaktadır.

Rusların işgalinden üç ay sonra Kafkas (Azerbaycan) Türkleri Türkük ve Müslümanlık uğrunda, Anadoluda esaretde kalan Türkler'e birçok mu'avenetle yardım ve himâyede bulunmuşlardır. Rus istilâsındaki her kaza ve vîdâyelere, Türkük için hayatı feda eden (bir veya iki) Azerbaycanlı Müslüman Türkler gelmiş, Rusların sözleşinde zümürlarına devam eden Ermenilerin mezalimlerini yerinde müşahade etmek ve gereken tedbiri olmaya gayret sarfetmişlerdir. İspir'e de «Baku İslâm Cemiyet-i Hayriyyesi» Mümessili olarak Hasan ve Ali Efendiler gelmiş ve beraberlerinde aynı cemiyetin Azerbaycan'dan gönderdiği yardım malzemelerini de getirerek bizzat Müslüman ahalije tevzi etmişlerdir.

Rusya'da Carlığın devrilmesi, yerine geçen ömürsüz bir Rusya Cumhuriyetinden sonra, 7 Kasım 1917'de patlak veren Bolşevik İhtilâlinden kısa bir müddet sonra Rus cephesinde çözülmeye başladığını söyleme Ermeni Komitelerine ve «Ermenistan» hayâlicelerine, yine ve geniş ufuklar açtı. Ermeniler Rusların boşalttığı cephelere yerleşerek, işgal altındaki bölgelerde kalan Müslümanları da kirarak - bittirerek, buralarda yapmacık bir «Ermeni çöküğü» kurup, schiplemek, bu uğurda kendileriley beraber olan rus subay ve teknik kodradan gereği gibi faydalnamak istiyorlardı. Bu maksatla Ermeni İstikam Taburları (Kasap Alayıları) Türkleri kitle halinde imhaya baş-

lamışlardır. Ermeniler 20 Ocak 1918'de plâni olarak önce Erzincan ve Bayburt'ta Türk halkını hunharca katletmeye başladılar. Ermenilerin bu kasap olayları doğrudan doğruya Taşnak Komitesi tarafından sevk ve idare ediliyor. Liderleri, Ermenilerce General rütbesi verilen Antranik idi.

İspir'deki Rus birliğinin komutanı İspir'den ayrılmadan bir hafıta önce kaza merkezinde finçlik yapan ve iyi Rusca bilen Hunutlu Mehmet (Polat) Efendi kârgâhına çağırarak «sizi idare edecek, önderlik edecek kim varsa acele buldur ve birlikte benim yanına gelin» dedi.

Mehmet Efendi Rus işgalini sonunda köyüne giden Müfti Hacı Hafız Mustafa (Başkapان) Efendi haber göndererek getirtmiş ve birlikte Rus Komutanının yanına gitmişlerdi. Rus birliğinin komutanı kendisinin de Müslüman olduğunu, (o zamana kadar Müslüman - Tatar olduğunu hiç kimseye söylememiş) Rusya'da ihtilâl çıktıığını, ricat emri aldığı söylemiş ve Ermenilerin emellerini anıtlarak, Müslüman ahalinin akibetinin çok fena olacağını, bu bakımından, hemen birlik olup teşkilatlanmalarını, İspir'den çekilirken bırakacakları ağırlıkların sahiplenmesini söylemiştir.

Bu gelişmeler üzerine Müfti Hacı Hafız Mustafa (Başkapان) Efendi başkanlığında Azerbaycanlı Hasan ve Ali Efendiler, Şeyh Zade Hacı Mehmet Efendi, Cerrah Zade (Cilonun) Hasan Efendi, Hoca Hayrullah Efendi, Hunutlu Mehmet Efendi, Kânlı Saadettin Hoca Efendi, Hacı Hafız zade Müştak (Çağlayan) Efendi biraraya gelerek 20 Ocak 1918 tarihinde «Şuralar Cemiyeti»ni kurmuşlardır.

Cemiyet Rusların İspir'den çekildiği 3 Şubat 1918 tarihine kadar gözden gizliye teşkilatlanması tamamlamaya çalışı ve çevre köylerle haberleşmeye başladı.

Müfti Başkapان Azerbaycan Milletvekillерinden Hasan Bey'le birlikte Hunut'a gitti. Hunut Camilinde ahalîyi toplayarak durumu izah etti. Hunutta bir komite kurulmasına karar verildi ve bu komiteyi Gürçüoğlu Mehmet Ağa (Türker), Hacı Şeyh Mehmet Efendi (Bayram), Hacı Alının Mehmet Efendi (Altan) Yavuzanın Şükrû, Mirasın Ali, Keremîn Ahmed, Emrullahın Salih, Hacı İbrahim (Bayram), Yavuzanın Durusn oluşturmuşlardır.

Müfti Efendi Hemşinde (Camî Hemşin) bulunan Calmaşur Bektaş ağaya da mektup yazarak yardım istemişti. Daha sonra bu komiteye Calmaşur Bektaş Ağa, Yağıcı Hafız, Kumbasar Süleyman Efendiler de dahil olmuşlardır.

Kırık (Çörmel) bölgesinde Suluka Hasan Ehendi, Suluka Hüseyin Ağa, Ortaverenli Rüsen Ağa ve Aynalı Kaleli Hacı Ali Efendiler ile temasla geçilmiş ve teşkilatlanmaları sağlanmıştır.

İspir bölgesinde Hodicor ve Mohurgot köyleri dışında kesif bir Ermeni topluluğu bulunmamaktaydı. Rusların çekileceği günden iki gün önce Bayburt'tan üç Ermeni ve refakatinde beş katılırlı İspir'e girmiş ve bugünkü Belediye Kahvesinde konaklamıştı. Bu ermenilerden birisi kadın olup ismi Akan'dı. Bu kadın erkek kiyafetine girmiş olduğu halde tanınmıştır. Çünkü bu ermeni kadını daha önce İspir'de oturmakta kaybolan bir kadın olarak Bayburt'a gitmişti. Bu ermeni grubunun kendi aralarında ermenice konuşmalarını dinleyen ve ermenice bilen bir kişi, durumu Müfti Başkapana iletti. Bu üç ermeni Bayburt'dan getirdikleri beş katır yükü silah ve cephaneyi Hodicor Ermenilerine götürmeye gayret etmekteydi. Müfti Başkapana komiteyi Belediye Kahvesinin odasında topladı, yapılan bu gizli toplantıda Hodicor'a giden ermeni kaflisini durdurulması için, yamanıncı ve gözü pek kişi olarak tanınan Kerap köyündeki Muhammed oğlu Mustafa Çavuş'a haber gönderilmesi kararlaştırıldı ve bu emri götürmek üzere aynı köyden olup kazada bulunan İnayetin Osman görevlendirildi. İnayetin Osman o gece hemen yola çıktı Kerap köyüne vararak durumu ve komite kararnı Mustafa Çavuş'a bildirdi.

Keraplı Muhammed oğlu Mustafa Çavuş, İnayetin Osman ve Kütumatın Celal'ı yanına alarak, Salacor (Aksu) köyünün Meşkens bölgesinde pirinçlik mevkii denilen Coruh nehri kenarında, pusu kurdu. Ermeni kadını dahil üç kişiden oluşan Ermeni kaflisini, siper aldıktarı yerde vurarak, götürmeyecekti oldukları cephaneyi sakладılar. Çeşitlerini gömdüler. Katırları dahi geberterek Coruh nehrine attılar. Ermenilerin üzerinden çıkan bütün vesikalari aldılar. Mustafa Çavuş ile Kutumotin Celal köylerine dönerken, İnayetin Osman da Ermenilerin üzerinden çıkan vesikalari İspir'de Müfti Başkapana'ya getirdi. Bayburt'daki Ermeni Ordu Birliğinin Komutanı Antranik Paşa'nın imzasını taşıyan mektupta, Hodicor Ermenilerine hitaben söyle deniliyor: «Bayburt katliamı bitmek üzeredir. Gelecek Pazar günü İspir'in Kân (Özbağ) köyünde birleşmek üzere bütün hazırlıklarını tamamlayıp, yediden yetmişye bütün Türk'leri öldürerek hareket edin ve hareketinizi bildirin.»

Diğer tarafdan Erzurum yönünde bulunan Ermeniler de Hodicor'a haberci göndermiş, bu ermeni haberci Tortumlu Mustafa adında yiğit Türk evladı tarafından öldürümüş, üzerindeki vesika Yağlı Mustafa Ağa'ya verilmiştir. Batum Taşnakları Reisi Zaven Zakaryan imzasını taşıyan mektupta; «Rusyanın içi bozuldu ve Rus Ordusunu cekilmektedir. Hududun bizim birliklerimize teslim edilmesi ihtiyatlı vardır. Siz orada en evvel elinden iş gelir Türk'leri, ileri gelin bey-

ağa ve ahaliyi boş bırakmayıp icabına bakınız. Bura ile sık sık muhabere ediniz» deniliyordu.

Habercilerin öldürülmesi neticesinde elde edilen bizim için çok kıymetli her iki vesika da işin vehameti hakkında kesin bilgiler vermektedir. Müfti Hacı Hafız Mustafa (Başkapانı) Rusların İspir'i terkettiği gün (3 Şubat 1918) bütün halkı tellâller vasıtasi ile günde Belediye Kahvesinin önüne topladı ve şu kısa hitapta bulundu: «Ey Müslüman kardeşlerim, bir zamanlar bu topraklarda Osmanlı bayrağı dalgalanındı. Ve Onun kanunları hükümdi. Sonra Rus Kanunları cari oldu. Bugün ne o ne deigeri vardır. Elimizde sadecə vicdanın hükümleri mevcut. Bütin dindarlarının canı, malı, irzi benim himayem cittindir. Her türlü şekilde suç işleyenleri en şiddetli şekilde cezalandıracak, icabında kafalarını keseceğim. Şimdi sessiz sedasız evlerine doğularak bundan sonraki vazifeleriniz için vereceğim emirleri bekleyin. Allah'ın inayetiyle izrimizi, namusumuzu ve dini-mizi küffara teslim etmeyeceğiz. Be bilmış olun ki, dögüserek ölmek kadınları gibi teslim olmaktan daha şereflidir. Biz tarihimize ve Allah'ın indinde makbul olanı yapacağız. Hüda yardımıcımız ola. Âmin.»

Bu hitabeden sonra Müfti cemiyet üyelerini derhal toplantı çağrıldı. Şeyhin Hacı Bey, Cerrah (Cilonun) Hasan Efendi, Hoca Hayrullah Efendi, Hunutlu Mehmet Efendi, Sadettin Hoca Efendi ve Müştak (Çağlayan) Efendilerden başka Azerbaycan'dan İspir'e her türlü yiyecek ve giyecek getirmiş olan Azerbaycan mebuslarından Hasan ve Ali Beyler de (Hasan Bey Erzurum'da Ermeniler tarafından şehit edilmiş, Ali bey Münihde Ali Kandemir ismiyle Sovyetlere karşı mücadele derneklerinde çalışmaktadır.) toplantıya katılarak aşağıda belirtilen kararları almış ve hemen uygulamaya geçmişlerdir.

1 — Şimdiye kadar gizliden gizliye toplantı mevcut silah ve cephanehenin dağıtımlı,

2 — İspir köylerinden eli silah tutan her Türkün mücadeleye katılması için lüzumlu tedbirler,

3 — Rize bölgesinde yardım için teşebbüse geçirilmesi,

4 — Erzurum'un durumunu tesbit ve Bayburt katliamını bildirerek teşkilatlanması için Erzurum'a iki kişinin gönderilmesi,

5 — Tortum ve Yusufeli kazalarına aynı durumun bildirilmesi,

6 — Karşılıkla istifade etmek isteyen kötü niyetlilere karşı tedbir alınması.

Cemiyet bu kararları hemen uygulamaya koymuş ve İspir'e girecek bütün geçitleri kesmek üzere birlikler oluşturmaya başlamıştı.

Ruslar'ın İspir'i terk etmesi üzerine Rusların İspir'de depo ola-

rak kullandıkları Kale Camii ve Molla Hakkı'nın evine gidierek burada bırakılmış olan silah, cephane ve sair ağırlıklara el konulmuş, moksada uygun şekilde ahalije dağıtılmaya başlanmıştır.

Yusufeli ve Tortum'a gönderilen haberciler Bayburt katliamını ve gerekli bilgileri yerlerine ulaştırmış, bu ilçelerde de mücadele kömíteler kurulmasını sağlamışlardır.

Komite tarafından Erzurum'a gönderilen Kân köyünden İmam-oğlu Hasan Cavuş ve İspır'ın içinden Kartel Mustafa haberi yerine ulaştıramamışlar, Ermeniler tarafından pusuya düşürülerken işken-çeyle şehit edilmişlerdir. Müftü, Erzurum'un büyük bir Ermeni katili amina sahne olduğunu iştirince «gönderdiğim haber yerine ulaşamadı» diye uzun gün ağlamıştır.

Bölgemiz için besledikleri emellerine ulaşmak amacıyla hazırladıkları taarruz ve katliam planları gerçekleşmiş olsaydı hudutlarında 30 - 40 bin insan barındırınan İspır'e iki aksı içinde düşmən birlikleri büyük zarar verir, taş üstünde taş, gövde üstünde baş bırakmazlardı. Birincisi Bayburt yönünden gelecek muntazam silahlı Ermeni askeri birlikleri, ikincisi Hodıçor - Mohurgot bölgесine toplanmış, burada yoğun olarak cete durumundaki ermenilerdir. Bayburt yönünden gelecek Ermeniler Coruh vadisi boyunca ilerlemek ve Traht, Karakoç, Vartinkin geçitlerinden gecmek mecburiyetindedirler. Bu bakımdan bu geçitlerde hemen mevziler hazırlamak ve militis kuvvetlerini bu mevzilere yerleştirmek gerekiyordu. İspır Komitesi o gece sabaha kadar 140 köye ve bir o kadar mezraya emirler göndererek hangi köy halkının hangi geçite gideceğini bildiriyordu. Yazılı olan ve Müftü Başkapانın imzasını taşıyan bu emirleri, o gece bir metre kar içinde bata çika tek başına mahalline ulaştıran çocukların yanında, tıpkı yiğitlerden birçoğu hâli yaşamaktak ve o günlerin karışık, heyecanlı ve korkulu hâdîselerini anlatmaktadır.

Rusların ve ermenilerin mezalimlerinden ve bizzat yaşamış odukları fecatörlerden çoklıkla ve bilemiş olan ahalie, Müftü Efendi'nin emrinin alınca eli silah tutan çocukların ve yaşlılarından kim varsa, tüfek, kılıç ve baltı gibi eLINE na gecersede silahlanıp, emrine ve rüldüğü şahsin yanına yanında, tutmakla görevli bulunduğu geçide koşma başlamıştır.

Cephelelere tayin edilen kumandanlar ve köy halkı şu şekilde:

a) Bayburt cephesi:

1 — Traht (Kozlu) Boğazı; Koçkurtlu Feyruz Bey (Koçanolu) emrinde o bölge köyleri halkı tarafından tutuldu.

2 — Karakoç boğazı; Şeyhin Hacı bey yönetiminde, Akpirik

Hacı Necip Bey, Cenkerlik Elçioğlu Hacı Süleyman, Haci Hafızın Müş-tak Efendi, Yavuzanın Şükru Efendi, Azerbaycan Mebusu Hasan Bey, Tarpı-n, Madur, Kerap köyleri.

3 — Vartinkin (Mescitli) boğazı; Ortaverenli Rüsen Ağa emrindeki kuvvetler,

b) Erzurum Cephesi: Yanıköprü, Dalli Kavak boğazları:

Karahan köyünden Suluka Hasan Efendi ve Suluka Hüseyin Ağa yönetimi kompurlu Hacı Tosun, Koblatlı Mustafa Hoca, Dansutlu Mustafa Hoca, Aynalı Kaleli Hacı Ali Bey ve Koğmuşatlı Hasan Cavuş (Ungan) emrindeki, Kirik nahiyesine bağlı köyler ile Kompur, Koblat, Koçkisor, Kânasor, Abciris ve bütün Serdere köyleri halkın- dan oluşan kuvvetler.

c) Mohurgot - Hodıçor cephesi:

Hacı Şeyh Mehmet Efendi (Bayram), Gürcüoğlu Mahmut Ağa (Türker), Hacı Alinin Mehmet Efendi (Altan), Hacı İbrahim Efendi (Bayram), Yavuzanın Şükru Efendi, Mirasın Ali Efendi, Kerem'in Ahmed ve Kerem'in Mehmet Efendiler, Emrullahın Salih Efendi, Yavuzanın Dursun Efendi, Giro Ali (Gökdemir), Vinli Mustafa, Çiğeroğlu Mehmet, Karacanın Ömer, Likodurağın Ali, Kavazanın Ahmet, Gürcüoğlu Abbas Efendiler emrindeki kuvvetler, Çalmaşur Bektas Ağa, Yağcı Hafız ve Kumbasar Süleyman beyler de kuvvetleri ile bu cephe de bulunmaktaydır.

d) Fisirk tarafında: Mai bey, Şamil Ağa (Polat) ve Liman Ali (Yavuz) kuvvetleri bulunmaktadırlar.

İspır Kaza merkezindeki bütün erkekler cepheye gitmiş olduğundan kadın ve çocuklar üç eve toplantı ve bunların muhafazası görevi Cilonun Hasan (Eren) Efendi ile Kipti Behri Efendiyeye verilmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi İspır ve köylerinde eli silah tutan bütün ahalisi cepheerde yerlerini almışlardır. Bir gün içerisinde başlayan bu muazzam teşkilatlanma ve kuvvetleri yerleştirme sırasında, bilhassa Mohurgot - Hodıçor köylerinde toplantı bulunan Ermeniler büyük bir telaşa düşmüştür, Hele Bayburt'dan bekledikleri haber de kendilerine ulaşmadına tamamen panîye kapılmışlardır. Bu Ermeni ceteleri kismi çıkış hareketlerine yeltildilere de, Hünüt ve cevresinde mevzilenmiş bulunan kuvvetler tarafından kolaylıkla bastırılmışlardır. Dolayısıyla bu Ermenilerin, Bayburt istikametinden gelecek Ermeni birlikleriyle birleşmesi ve Karakoç cephesindeki kuvvetlerin arkadan vurulması, kesinlikle önlendi oluyordu.

Bayburt'dan ilerleyen Ermeniler Traht (Kozlu) üzerine yürüme,miş, bütün kuvvetlerini Karakoç boğazına yöneltmişlerdi. Durumu yakından takip eden Müfti Başkapان, Traht Boğazında mevzilenmiş olan Feyrus (Koçanoğlu) Bey'e bütün kuvvetlerini Karakoç Boğazına kaydırmasını bildirmiştir. Traht Boğazındaki kuvvetlerin gelmesiyle Karakoç boğazındaki mukavemet daha da güçlenmiş, mukavemeti kiramayacağını anlayan Ermeni öncü kuvvetleri geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Düşmanın Karakoç boğazında atılması üzerine, buradaki kuvvetlerin bir kısmı Vartinkir Boğazına diğer kısmı Suluka Hasan Efendi kuvvetlerine katılmışlardır.

Karakoç boğazından çekilen Ermeniler diğer boğazların Türkler tarafından kesilmiş olduğunu görünce, İspir üzerinden geçmekten vazgeçmemiştir ve Kop Dağı - Aşkale üzerinden Erzurum'a yönmişlerdir. Bayburt istikametinden Ermeni tehlkesinin kısmen azlığı olduğu öğrenilince, bu cephedeki kuvvetlerin bir kısmı Hunutsevk edilmiş ve Danzutlu Mustafa Efendi emrinde Mohurgot önde mevzilendirilmiştir. Ancak Müftü Mustafa Başkapان Mohugot cephesinde kesinlikle taarruz edilmeyeceğini, sadece Ermenilerin çıkışlarının önlenmesini bildirmiştir.

Ermenilerin İspir istikametinde ilerleyebilecekleri tek yol Dağ Kavak boğazı idi. Bu boğaz Erzurum - Ortuzu köyü - Ovacık istikametinden gelecek düşmana karşı Suluka Hasan Efendi yönetiminde, yukarıda isimleri belirtilen şahısların emrindeki kuvvetler tarafından kesilmiştir. Suluka Hasan Efendi yönetimindeki kuvvetler güzergâhda yavaş yavaş ilerleyerek Erzurum ova köylerinden Norsen'e kadar gelmişlerdi.

Mülk köyüne kadar sokulan Suluka Hasan Efendi, Aynalikale Hacı Ali, Ortaverenli Rüsenoğa, bir Ermeni kızajını pusuya düşürerek içindeki Ermeni Subayılarını öldürmüştür ve tekrar Norsen'e dönmüşlerdi. Burada Norsen Boğazında toplanan Tifnik, İğdasor, Ortuzu, Tosik gibi ova köylülerü halkının 24 kişilik kuvvetteyle koruyarak Ovacık Karakaya boğazından geçirip, İspir hududuna getirdiler. Büyüük gayret sayesinde Erzurum ova köylerinin önemli bir kısmı Ermeni katilamından kurtarılmıştır. 9. Fırka Kumandanı Miralay Rütü beyin mektubundaki «Erzurum Ovası köylerinin nasıl halâskârı o dunuz ise» cümlesi, bu gerçeği daha belirli olarak anlatmaktadır. Bu harekette dört şehit yerilmiştir.

Bu hadise üzerine Ermeniler Norsen köyünü top ateşine tutmuş ve Hodicor Ermenilerini kurtmak, İspirde de menfur emellerin ulaşabilmesi için Dallı Kavak boğazından hücumu gettiler. O gün sabahdan akşam kadar Ermenilerle bu cephede savaşmış ve düşmana çok fazla zayıflatılmıştır. Akşam karanlık çöktüğünde boğaz

gecemeyeceklerini anlayan Ermeniler geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Ancak eldeki mevcut imkânlar çekilmekte olan düşmanın takip edilmesine maniydi. Bu cephede gösterilen fedakârlık ve kahramanlıklarını öğrenen Miralay Erzurumlu Rüştü ileride tam metni vereceğimiz mektupla bu başarıyı kutlamaktan kendini alıkoyamamıştır.

Bütün boğazlardan Ermeni tehdîkesi atlatıldıktan sonra sadece bir cıban başı halinde Hodîçor - Mohurgot'da çevrilmiş Ermeniler kaldıyordu: Bu cephedeki milis kuvvetleri Müfti efendinin taarruz etmemi vermesi için durmadan sıkıştırıyorlardı. Ancak Müfti Başkapان ihtiyatlı davranışarak Bayburt dolaylarındaki hareketleri öğrenmek üzere Hacı Bey, Hacı Hafızın Müştaks (Çağlayan) Efendi, Kılara Hamdi Bey, Aslan Çavuş'u Bayburt'a gönderdi. Başkapان Türk ordusunun durumunu anlamadan taarruz emrini vermeyeceğini milis kuvvetlerine bildirdi. Nihayet Türk Ordusunun Bayburt'a girdiği haber olmaz bütün cepheлерden umumi taarruz emrini verdi.

Hacı Şeyh Mehmet, Yavuzanın Şükru, Gürcüoğlu Mahmut, Gürcüoğlu Abbas, Mirasın Ali, Hacı Alının Mehmet, Hacı İbrahim, Rıza Efendi (Bayram), Emrullahın Salih, Yavuzanın Dursun, Keremin Ahmet, Kerevin Mehmet, Giro Ali, Vinili Mustafa, Ciğeroğlu Mehmet, Karacanın Ömer, Likodurağın Ali, Kavazın Ahmet, Kinasın Sabri, Totoş Hüseyin, Recepberin Osman, Totoş Mustafa Çavuş, Batalın Mustafa, Maçoğlu Mehmet, Kadioğlu Rıza, Avcı Durak, Mehmet Talip Efendi, ve daha isimlerini söylemediğimiz şahısların emrindeki Hunut ve Başmezradan olan kuvvetler Sıpkâş ve Loğan sırtlarından, Calmaşur Beştaş ağa ve Yağcı Ali kuvvetleri Hantason üzerinden, Kumbasar Süleyman bey kuvvetleri Cücebağ mevkiiinden, Şamil Ağa, Danzatlı İsmail, Kudreşenli Mehmet, Mai Bey kuvvetleri, Kudreşen üzerinden, Oşnaklı Sabri Bey, Cörgensli Kurban Ağa, Mevlüt Ağa, Koğunsu Kör Hasan Çavuş, Şandancı Ahmet kuvvetleri Karakarmış üzerinden taarruza başladılar.

⁵Ermeniler inatla mukavemet ediyor ve çarpışmalar geceli gündüzü devam ediyordu. Türk Milis kuvvetleri Kudreşen, Hodîçor ve Aşağı Mohurgot'a girdi. Ermeniler çok sarp ve müstahkem bir kale olan Mohurgot kalesine sıkınıp, mevzilendiler. İspir'lilerin elinde top ve benzeri silah olmadığından bu kaleye taarruz etmek imkansızdı. Kale etrafını çevirerek beklemekten başka care yoktu. Türk Ordusunun 25 Şubat günü kuşluk vakitinde İspir'de olacağı haberi gelince, Müfti Başkapان müdüyen en ücra köylere kadar derhal bildirdi. Bunun nasıl bir ruhi durum, üstün haz ve sevinç halinde karşısındığını anlatmak imkansızdır. O gece sabaha kadar ohalı uymadı. Sabahleyin bütün İspir halkı yollar dökülmüş Yüzbaşı Ziya Bey ko-

mutasındaki Mehmetcikleri ve Türk bayrağını selamlıyorlardı. Hekes yerleri öpüyor, ellerini kaldırılmış Yaradana hamdüsen ediyorlar. Binlerce kişiinin katıldığı tekbir sedalarıyla kurbanlar kesildikten sonra kasabaya girildi.

20 Şubat 1918 günü Yüzbaşı Ziya Bey ve mahiyeti Hunut'a vardi. Ertesi gün akşamda kadar Mohurgot kalesinin etrafını gezip izleyip gördükten sonra kalenin tahribi için mutlaka topa ihtiyac olduğu sonucuna vardı ve Bayburt'taki Alay Kumandanı Ali Bey'e durumu bildirerek iki adet topun acele gönderilmesini taletti. 7 Mart 1918 sabahı gelen topiar hemen, Herger Yayılasına mevzilendirildi ve şafakla beraber ilk mermi namlundan fırladı. Topatışları neticesi beklenen sonuç meydano gelmişti. İçerde çıkan yanıklar ve kalede açılan gedişlerden hücum eden Türkler Ermenide de maneviyat namında bir şey bırakmadı. Mohurgot kalesi 15 gün devamlı muharebeler neticesi teslim oldu. Bu kalenin alınmasında Başçavuş Ramazan, Yüzbaşı Ziya Bey ve beş erimizden başka, bir yük sayıda milis kuvvetlerinden şehit verilmiştir. Bu son mütçade ile İspir ve çevresinden bütün düşman temizlenmiş ve İspir tekrar hürriyetine kavuşmuştur. İspir'in Ermenilerden temizlenmiş olmasına beraber, Fırka Kumandanı Miralay - Erzurumlu Rüştü Paşa'nın 9.3.1334 tarihli Alaca köyünden Suluka Hasan Efendi ve Hüseyin Ağaya gönderdiği mektup aynen şöyledi:

Hüseyin Ağa ve Hasan Efendilere ve mümaileyi memleketleri için çarpışan fedakâr arkadaşlarına,
Alaca köyünden yazılmıştır 9.3.1334

Ordu, istilaya uğrayan memleketlerini kurtarmak isterlerken bir tarafa ahalisini Ermenilerin zulmünden hafaza için uğraşıyor, bir tarafa da dahilindeki kuvvetlerden eyleyerek bunların geleceği yolları kestiriyor. Beni E..... (okunamadı) da bine yakın halkımı binbir lü zulümülerle öldürmüştler, Sansar boğazına doğru kaçtı id. Dersimlilerden teksil kılınan çeteler Sansarı kesdilse de eli silah tutanlar kaçmaya muvaffak oldu. Sansara gelinceye kadar Ermeniler de Mamahatuna gelisti (birbüyük satır okunamadı) şüphesiz

gözler oyulmuş yavrularımızın, beyinleri patlamış ihtiyar baba ve validelerimizin intikamını alacağınız. Biz Erzurum'a doğru ilerlerken Hüseyin Ağa ve Hasan Efendi çetelerini haber almış, bunlarm bir çok müslümanları kurtardıklarını işterek çok sevinmişlik. Ve istedik ki, ordu Erzurum Ovasına gelir gelmez bu fedakâr memleketin büyük evlatları maiyetleriyle Gürçü boğazını tutsunlar. Ermeniler de ordunun taziki ile muharebeye mecbur olsunlar ve yapıtları fethlıkların cezasını görsünler. Dün Hasan Efendinin bir raporu gördük. Hemen su mektubu yazdık. Ordu her taftan Erzurum'u kuşatmak üzeredir. Birkaç güne kadar bütün kuvvetle Erzurum'a yürüyecektir. Ermenileri kırırmamak için hep beraber taarruz tedbirleri ittihaz edelim ve hareketimizi hep birden yapalım. Erzurum Ovası köylerinin nasıl halaskarı oldunuz ise; melun, vahşi canavar Ermenilerin bir memlekette büsbütün vuçularının kalkması için son bir fedekârlıkta daha bulunmanız lazımdır. Taki bu vahşi canavarlar Alaca köyünde yaptıkları gibi bir Türkün cığırını çıkararak duvara asmağı öğretinsinler.

Ordu Ercik, Ilca, Duzcu, Palandöken taraflarından taarruz ederken siz de Gürçü Boğazını tutacakınız. Bunun için maiyetinizdeki kuvvet kâfi değilse civar köylere bu mektubu okuyarak onları da ayaklandıracak halkımıza ediriz. Cephanez yoksa en yakını ktaatten isteyiniz. Her ktaat nezdinde telefon ve telgraf makinası vardır. Onuna bana malumat verin. İsterseniz boğazlarda kullanmak üzere size bir de makinelî tüfek, bunu kullanacak efrat gönreyim. Dağlarda sırtında taşıyabilirsiniz. Hemen malumat verin ki, bir an evvel yola çıkarıym, bu mektubu getirene suvari ile atideki suallerin cevabını gönderin ve suvarığı hemen yola çıkarın.

Madde 1 — Hangi köyde duruyorsunuz?

Madde 2 — Maiyetiniz kaç kişidir?

Madde 3 — Kaç tüfeğiniz vardır?

Madde 4 — Cephanezi ona göre verilmek üzere tüfekleriniz Rus mudur, Osmanlı mıdır?

Madde 5 — Erzurum'la muhabere edebiliyor musunuz? Erzurumda ahalinin hali nasıl? Bu hususta son malumatınız nedir?

Madde 6 — Ahaliye Ermeniler Erzurum'da birsey yapabiliyor mu? Yapabilirler mi?

Medde 7 — Çeteği idare eden kaç zabittir? Yani zabıta ihtiyacınız var mı? İsterseniz birkaç kişi göndereyim.

Bu suallere ayrı ayrı cevap veriniz. Harekât pek yakın başlayacağınızı sıratle fikrinizi ve ieraatınızı bana yapınız. Ve sizinle daima muhabere edebilmek üzere adanızı Erinkârda bulunan tabur kumandanının yanına gönderiniz. Ordunun hangi günü hangi saatte hareket eteceğini bu adam size bildirir. Erzurum'a sizin taraftan adam gönderme imkânı var ise siz de gönderin. Ve Erzurumlular ve o taraftaki cıvar köylülere söyleyi ki, ordu Erzurum ovasındadır. Ermenilerin zulümleri yapmalarma, binaları yakmalarma, cephanekleri atmalarına meydan bırakmasınlar. Ermeniler geceden istifade ederek ahaliyi bir bir toplayıp kayyıp ediyorlarmış. Ahalinin hep bir arada bulunmasına, geceleri kendilerinden nöbetçiler bekçilere koymalarına çalışılsınlar. Katılıy়en bir şenahlığın yapılmasına meydan vermesinler. İňşallah iki güne kadar ordı kendilerini kurtaracaktır. Silah ve kuvvetleri var ise hiç durmasınlar. Alah bizimle beraberdir.

Kardeşlerimizin intikamını alsınlar. Bir kadın gibi elle rini testime ederek boğazlanmaktadırca göğüsünü gere geleninde silahı olarak ölmek bir Türk için feda edilmeyece bir sereftir. Göreyim sizi milletin, memleketin fedekâr neç evlatları olduğunu bir daha gösterirsiniz.

Geçilmeyen dağların Türk çocuklarına yol verdigini ve bir avuç kahramanının binlerce Ermeninin beyini patlattığını déme bir daha ispat ediniz. Biz Erzurum önünde binlerce yarucaklarımıza intikamı almağa uğraşırken sizin de Gökü Boğazını tuttuğunuzu haber almak isterim. Cenabı Allah hepimize muvaffakiyetler versin. Cümplenize birden çok şalamlar ve dualar ederim. Sizi Allaha ismarılarım fedekâr kardeşlerim.

Fırka Kumandanı
Miralay Erzurumlu Rüştü (İmza)

Bu mektup üzerine derhal harekete geçen Suluka Hasan ve Heseyin Efendiler, Kırık nahiyesine bağlı köylerden toplayabildikleri silah tutan İspırıllilerle, Paşaann dediği Gürçü Boğazına gitmiş ve eridilen görevi yerine getirmişlerdi. Gürçü boğazının kesilmesi üzre Ermeniler Tortum tarafına gidiememiş ve Hasankalesi istikameerde kaçmaya başlamıştır.

İspir ahalisi, muhtemel tehlikeleri yerinde önlemek suretiyle, İsam Diniñin ve Türkluğun bahsetmiş olduğu şeacati bırdaha gösterek, tarihe şan ve şeref yaprakları ilave etmişlerdir.

İspir ve çevresi 25 Şubat 1918 tarihinde yeniden Türk İdaresine kavuşmuş ve semalarında Türk bayrağı dalgalanmaya başlamıştır. Memleketin düşmandan kurtuluşunda görevlerini hakkıyla yapan ve yukarıda adı geçen veya geçmeyen bütün bu vatanperver kişileri hürmetle selamlar ruhlarının şad olması Allahdan niyaz ederiz.

Bugün istiklal ve hürriyet içinde huzur dolu bir hayat yaşıyorsak, bunu atalarımızın kanları ve büyük izdirapları pahasına elde etmemelerine borçlu olduğumuzu unutmamamız, ruhları için fatihâ okumamız ve onlara layık evlatlar olmamız gereklidir.

Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar geçen zaman içinde İspir kayda değer tarihi bir olaya sahne olmamıştır.

Kaleden bir görünüş

Tarihî Eserler

İspir Kalesi ve Kale Camii

Coruh Nehrinin sağ yakasını takip ederken yeşil İspir'e inerken, sahilnmiş bir tepe üzerinde umumi heyeti ile bir ehramı andırır İspir Kalesi, yalnız gözleri değil, pek güzel ve müteşna durusu ile günülerde de bir şenlik gibi gidi üstüne ceker.

Kale; Coruh'un bir hatalı gibi bließeler süslediği nârin bir tepe nin üstündedir. İç kale si ve mescidî tepe nin en yüksek yerine bıçılıklı taç gibi oturtulmuştur. Dış kalenin işbir tarafındaki duvarları yıkılmıştır. Kalenin işşasında başka kalelerde görülmeyen bir hüsniyet vardır. Kalenin ve kale camisinin duvarının alt kısımları nehrinden toplanmış, sulanın sürükleyle aşındırıldığı ve törpülemediği renk taşlarla yapılmış, üst kısımlarında muntazam kesme ve taş kullanılmıştır.

İlk bakişta kalede Erzurum iç kalesindeki kulenin ve mescidin mimarisinin hâkim olduğu görülmeye, İspir kalesinde de mescidin minaresi aynı zamanda bir gözetleme kulesi olarak yapılmıştır. Yalnız Erzurum kalesinin minaresi tuğla ve çok kalın, burasındaki taş ve incedir. Mescidin kubbesinin tenasübünü sülün minaresi tamamlamaktadır.

Kalenin güney tarafına yapılan mescidin temellerinden başka; içi, dışı ve kubbesi de muntazam kesme taşa yapılmıştır.

Mescidin duvar kalınlıkları 115 santimdir. Dışarıdan cephesi 10,80 metre, derinliği 9,5 metredir. Girekten sol tarafta olan kapısının üstünü istelâktiller süsler. Kapının söyleleri ve üstündeki kitabesi sökülmüş, yok olmuştur.

Cami'nin dışarıdan sekiz yüzlü olan derin kubbesi kuzeý ve güneyden birer kemerle, batıdan üç metre enindeki bir kalın kemerin üstüne oturtulmuştur. Kubbenin eteğinde dört pencere vardır. Kubbenin köşeleri istelâk titlidir. Cami'nin alt kısmı birisi güneyden, diğerleri kuzeyden iki pencereden ışık alır.

Mescidin sol duvarında yer yer çatlıklar göze carpar. Sol duvarın alt kısmında bir kemer daha vardır. Buradan vaktiyle başka bir yere gelirken sonra kapatılmış olması muhtemeldir.

Cami'nin kapı tarafından zeminden damına kadar olan yüksekliği sekiz metredir. Minarenin kible duvarı üzerine yapılmıştır. Minarenin kapısına mescidin soluna düşen 25 er santim eninde, 35 basamaklı taş merdiven ile çıkarılır. Mescidin damından itibaren minarenin şerefesine kadar irtifası 6 metre, şerefeden yukarıda takriben dört metredir. Minarenin yüksekliği, mescidin yer seviyesinden itibaren onsekiz metredir. Minarenin şerefesi ve külâh kımı harap olmuştur. Mescit ve minareyi târihî bize kadar getirdiği az şâheserlerden biridir.

Kale Camiinin kapısı.
Ahşap kısım sonrasında
yaptırılmıştır.

Mescidin hiç bir yerinde yapanni ve yapani, yapıldığı tarihi gösterir bir kitabe yok. Bunun bir Saltuk eseri olduğu, hatta Erzurum iç kale mescidini ve kulesini yaptıran Melik zeddin Saltuk'un (1132 - 1168) burayı da yapmış olduğu tahmin edilmektedir.

Kale camiin kuzeyinde kale boğinin ve dardinin sarayı, hazine daireleri vardır. Sarayı odalarının doğu pencereleri şehir tarafı ufuktaki bütün yamaçları görür. Saray ve ferriutının yer yer duvarları ve kubbeleri kılmıştır. Buranın bir kilise olduğu hakkında rivayet tarihi hakikate uygun değildir.

Kalenin batısında Coruh nehrine inen li yol vardır. Bu yolun bir kısmı kadar erişilebilimketedir. Bu günkü Çamlıkaya yolu içinde sırasında bu gizli su yolunun önemli bir mi sökülmüş, sadece kaleden giriş kısmı kalmıştır.

Kalenin batı duvarları ve bürcleri, denge ile beraber sağlam kalmıştır. Kalenin ova varları ve giriş kapısı Kültür Bakanlığınca onarma alınmışsa da bir kısmı yapıldığı halde inşaat işleri tatil edilmişdir. Kale mescidi ve minaresinin en kısa zamanda onarma alınması ve kıymetli eserin yıkılmasına mani olunulması büyük temennimizdir.

İspir kalesinin ilk kurucuları hakkında bilinen bir vesikaya ve kaynağına rastlayamadık.

Melik Halil Camii ve
fermanı

f Melik Halil Gazi Camii

Melik Halil Gazi Camii Carşı camiinin ro össü kiblo tarafında ve Kadi Zade medresesinin hizasındadır. Kapısının, öðü taþla yapmış olan kemerinin üstünde bulunan morta deki kitabe zamanla eriyerek yok olmuş. Tuğladan yapılmış kubbesinin üstü yıkılmış harap bir vaziyetteken Hacı Hulusi Efendi şahsi gayret ve uğraşmaları neticesi tamir tirmiþ ve ibadete tekrar açmıştır.

Bu camiin yüzölçümü içten içe (4,80 X 4,

Kalenin Çorulu tarafından görünüsü.

Melik Halil Camii fermani ve kapısı.

olup küçük bir mihrabı vardır. Duvar yüksekliği dört metredir. Mescidin üzeri kalınca ağaçlarla kırlangıç tarzında örtülmüştür. Küçük ve basık bir kubbe durumundadır.

Mescidin etrafı evlerle çevrelenmiş ve hatta mescidin yolu dahi kapatılmıştır. Bu tarihi eserin teselli ve muhafazası için Kültür Bakanlığı'ndan gerekli müracaat yapılmışsa da henüz bir netice alınamamıştır.

Hacı Hulusi Efeoğlu'nun elinde olup şimdiden çerçevelenerek mescidin içine asılan Sultan Reşat'a oit fermanın bu günkü harflerle tam metni bilgi bakımından aşağıya almıştır.

Bu mescit tahminen H. 814 yıllarında Zaviye olarak DERVİŞ MELİK HALİL tarafından yaptırıldığı, H. 937 tarihli Osmanlı İmparatorluğu Evkaf Tahrir Defterinden (Tapu 199) tebit ediyoruz. Tahrir defterinden edindiğimiz bu zaviye hakkında bilgileri daha açık bir şekilde ZAVİYELER bölümünde belirtmiş bulunmaktayız.

Derviş Melik Halil'in türbesi, bu gün Melekci diye isimlendirilen mezarlığı ortasındadır ve türbenin temelleri halen mevcuttur. Bu türbenin kubbe tuğalarını Ruslar sökerken fırın yapımında kullanmışlardır. Kesme taş olan alt kısmını da 1920'lerde İspir Kaymakamlığına tayin edilen Divriği'li Rüstü söktürmüştür, kaymakam konağı yapımında kullandırmıştır.

R e s ā d

Muhammedü'bn-ü Abdu'l-Mecid Han el-Muzaffer Dâim-a
Nişân-i Şerif-i Âli-Sân

İspir kazasına tâbi, Kindegreg karyesinde bin yediyüz akça hâsilâ ve dookuzyüz kırk altı kurus bedellâ Gedik timâriyle nefe-i İspir kal'asında vâki' Melik Halil Gâzi Câmi-i şerifinde imamet ve müezzinlik cihetlerine mutasarrif olan Mustafa Halîfe ehliyyeti tebeyyûn iden müteveffâ-yı mâmâ ileyhin mahdâmi işbu râfi'i tevkî'i refî'uş-sân-i Hâkâni Efe Hâce Mustafa Efendi zâde Mehemed Efendiyo

tevihî mahallinden ırsâl olunan mazbata ile evrâk-ı sâitre, de is'âr olunmuş müteveffây-i mâmâ ileyh Mustâfa Halîfe veled-i Mâhemmed ühdesinde olduğu anlaşılımış ve bu misilâ Gedik Timar mutasarrıflarının vukû-î vesfâti rında uhdelerinde bulunan timârîn evlâdi olanların evlâdâna, olyanların erâbâ-i istihkâkdan akrabâsına, ve bu da olmadığı (takdirde) ve emsâli iktizâsından bulunmuş olduğunu cihetle iş bi imâmet ve müezzinlik cihetlerinin dahi mutasarrîfi bulunan Mustâfa Halîfesinin fevâti bî'l-imtihân ehliyeti tebeyyîn itmiş olan mâmâ ileyh Mâhemmed Efendi ühdesine ber mucebb-i sârât tevihî, Mâliye nezâretinden is'âr ve istizan olunmuş olmağla mîcibince mârû'u'l-beyn cihetleri Câmi-i Serîf-i mezkûrda hidmet-i lâzimesin edâ eylemek ve terk ü tekâsü'l ider ise ref'inden âhara virilmek üzere tevihî olunmak için sene se'bâ ve 'îsrîn ve selâse miâtin ve elf Cumâdiye'l-âlâsının üçüncü günü târifîyle hükme serifim virildikten sonra tezkiresi ihrâc olunmak, fermânnâ olmağın zîkri olunan bin yediyyü akçâ hâsilâ ve dokuzyük kırk altı kurûş bedellü gedik timar ile imâmet ve müezzinlik cihetlerinin mâmâ ileyh Mâhemmed efendîye tevihî ol-nub virdîm ki zîkri olunur.

Mâhemmed Efendi veledi Mustâfa Halîfe İmâm ve Müezzin-i Melîk Halîf der Kelâ-i İspir.

Kinderegrâbî İspir: 3400/170

Ve buyurdum ki ba'de'l-yevm tahtı tasarrufunda olub mis'âl-i meşrûh üzere mutasarrîf ola. Ol bâb da efrâd-ı aferî deden hic ferd mânî olmaya, Takrireñ fil-yevmi's-sâlis mîs'âl-i Cumâdiye'l-âlâ sene se'bâ ve 'îsrîn ve selâse miâtin ve elf (1327)

Kaymakam-ı
Mahruse-i
Mahmiyye-i
Mustantiniyye.

Kanuni Sultan Süleyman'ın bir kitabı

İspir Kaza merkezinde 25 Şubat İlkokulunda 51 X 69 santim eb'dândında bir kitabı vardır. Bu taşıن üstünde nefis bir nesih ile iki satır hâlinde kazılmış yazının bu günkü Türkçe'ye çevrilisi şöyledir:

«BU BİNANIN YAPILMASI 936 YILLARINDA
SÜLEYMAN HAN ZAMANINDA VÂKİ OLDU.»
Kitabedî yapının ne olduğu açıklanmamıştır. İspîr'iler bu taşın kaleden getirildiğini ve hatta Kale Camiinin kapısından alındığını söylüyorlar.

Kale Camii çok eskidir. Bu taş, o binanın olamaz. Kalede Kanunu zamanında yapılmış Sancak Beğî konâğıının olduğu kabul edilebilir. Kanûnî, Erzurum ve havâlisinde feth edilmiş bütün kalelerin bir coğuna mesciî ve kışla yaptırmıştır. Bu da İspir Kalesine yaptırılan bir Osmanlı'ının kitabesidir. Bu kitâbe Erzurum ve havâlisindeki Osmanlı kitabelerinin en eski-sidir. (î. Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi).

İspir Çarşısında YAZICIZADE Çeşmesi :

Ceşme carşı içindedir, iki lüleli olup suyu beş kilometre ötede Şigoños köyünden kıl boğuları (künklerle) getirilmiştir. Su yolu bozulduğunda içi çesmenin suyu akımı yordu. Üstündeki taşda sülüs ile şu kitabı okunur:

Habbezâ oldu bina bu çeşme ab-ı zü'lal
İşbu hayra bâdi oldu YAZICI ZADE KEMAL
Hayrile yad eyle ey şârib oku bir FATİHA
Sayını meşkur ide banisın ol ZÜLCELAL

Altında köşede «C 1325 sene» ve «Maşâilah, Subhanallah» yazılıdır. Kitabeye göre çeşmeyi H. 1325, M. 1907 yılında YAZICI ZADE KEMAL yaptırmıştır. Kitâbe taşı 1326 yılında hâkâdilmiştir.

Bu çeşmenin 1980 yılında sökülmüş ve kitabının Camîcîa mahallesinde yaptırılan bir çeşmeye koyulmuş olduğunu ögrenmekse de bulamadık. İlgiliilerin tesbiti ve sahibi cıkmaları gerekiyor.

Tuğrulşâh Camii (Çarşı Camii)

İce merkezinde bulunan camiîn planı, değişikliklere rağmen çizgileri bakımından ilk durumunu korumaktadır. Dikdörtgen planlı yapı,

١ - وقع مهان مهاد الشابي في زمان
٢ - سليمان خان في شهور سنة ست وثلاثين وسبعين

Kanuni devrine alt kitabo

جندل اولى سنا بو چشمہ ای زلال
اشو خیره بادی اولی خارجی زاده کمال
خیز ایله بادی ای شارب اوقا ر فاتحه
سدنی مشکور ایله باسپک اول ذوالجلال

١٣٤٠ ج ٤-٦

Yazıcıoğlu çeşmesinin
kitabesi

Tuğrul Şah Camiiinden bir görünüş

altı büyük ahşap destekle mihrap duvarına üç nef'e ayrılmaktadır. Caminin damını duvarla beraber yüklenen ağaç sütunlar; hic yontmadan, düzeltildiğinden konulmak suretiyle yine de cazip bir hususiyet sağlamıştır.

Orta nef altı destekten ayrıldığı iki kare şeklinde oluşan kırlangıç teknigidde örtü sisine sahiptir. Batıya bakan girişin tam karşısında iç mekânı enlemesine kaplayan ahşap destekler üzerinde mahfıl bulunmaktadır.

Cami yan duvarlarında üç, mihrap duvarında iki, kuzeyde ise dört pencere ile aydınlatılmıştır. Dışa taşkınlık yapan yarımdaire bâcili mihrabın sağındaki minber Osmanlı tipi işçiliğinin güzel bir örneğidir.

Camının kesme taş duvarları oldukça yedir. Camının önüne 1954 yılında son cemaat yapılmıştır. Caminin duvarları orijinalliğini mahfaza etmiştir. Son cemaat yeri ile birlikte tam yüzölçümü 517 m²'dir. Camii üzerinde 1954 yılında çatı yapılarak kaplanmıştır. Zamanla düz dam örtülü olan camii'nin taş çortenlerin bazıları halen yerli yerindedir. Ağacından olan narese 1971 yılında kaldırılmış ve yerine beton Tercan taşından yeni minare yapılmıştır. Narenin batı cephesinin orta kısmında yer alır. Narenin külâh kısmı da taştan yapılmış olup şerefelidir.

Şu andaki taş minare yaptırılırken ilgili camiin orijinal kapısını bozdurmuşlardır ve bu üzerindeki kitabeyi de düşürerek kırılmıştır. Kitabevin kırık parçalarına dahi sahip olmak kaybetmişlerdir.

Camii orijinal kapısını gören ve üstündeki kitabeyi okuyan Erzurum Tarihi müellifi İ. H. Konyali söyley়:

«Devrinin sülüsü ile yazılmış üç satır hâdeci oracpa kitabeyi söyle okumaya coni (BU MÜBAREK MESCİT EMİR ATABEY ERDEŞAH ELİYLE SULTAN MUGİS-ÜD-DİN TUĞRUL ŞAH için yapıldı).

— بـهـ الـمـسـدـ الشـارـكـ
— سـلـطـانـ مـعـتـالـدـلـهـ طـارـقـ شـاهـ
— بـهـ الـمـسـدـ الشـارـكـ اـلـيـلـيـهـ اـلـمـعـدـلـهـ اـلـهـ

Kitabeye göre cami H. 597 - 622 (M. 1202 - 1225) yılino kadar ERZURUM'da hükümdarlık yapan, ERZURUM SELÇUKLU hükümdarlığının kurucusu MUGİS-ÜD-DİN TUĞRUL ŞAH zamanında İspir'de oturan ATABEY ERDEMSAH tarafından yaptırılmıştır. Kitabede yapıldığı tarih yoktur.

Tuğrul Şah'ın Bayburt kalesinde kendisinin dört ve karısının bir kitabesi vardır. Kendisiniinkinin yalnız birisinde H. 610 (M. 1213) tarihi vardır. Diğerlerinin hepsi tarihizdir. Bir ilim öleminde şimdide kadar bilinmiyen ve neşredilmeyen bu altıncı kitabesini tanıtıyoruz. Bu kitabے TUGRUL ŞAH'ın adını bize kadar getiren yegâne dini abidesidir. Bu bakımdan ayrıca bir kıymet taşıır.» ifadesinden haric ayrıca kitabesini fotoğrafını da kitabına bastırmıştır.

İspir Camilini Sultan adına yaptırılan ATABEY ERDEM ŞAH, HORASANLI HACI İSMÂİL'in oğludur. Bu zatın Tuğrul Şah'ın oğlu CİHAN ŞAH'a ATABEY olduğunu tahmin ediyoruz.

i. Hakkı Konyalı camii tetkik ederken, Şevket Akın iki berat göstermiş. Bu beratlarla camie «İSPİR KALESİ CAMİ KEBİRİ» denilmektedir. 25 Şubat 1305 tarihli berattan öğrendiğimize göre, İSPİR Sancığının KABAHOR Nahiyesinde (şimdiki İkizdereye bağlıdır) HOVDOSOR, diğer adıyla GECESOR köyünden 1400 akça ve yıllık 66 kuruş bedelli GEDİK TIMAR ile İSPİR Kaleşindeki Camii kebirde müezzinlik eden Osman oğlu Hüseyin vefat ettiğinden, müezzinlik aynı taksisatla oğlu Ebubekir'e verilmiştir. 10 Şubat 1324 tarihli ikinci beratla Ebubekir efendi vefat ettiğinden müezzinlik oğlu Abdurrahman Efendi tevcih edilmiştir.

Beratın altına şunlar yazılmıştır:

- 1 — Timar-i nahye-i Kabahor der liva-i İspir.
- 2 — Abdurrahman veled-i Ebu Bekir müezzin-i

Tuğrul Şah Camii, ön cephesi

Tuğrul Şah Camii, içten bir görünüş

*Camii kebiri Kala-i İspir an tahlili
derez el-müteveffa.*

*Karyei Haydasor nam-i diğer
Gencesor tabii Kabahor 10698/14*

Camiin kible tarafında iki katlı ve sekiz hârili bir medrese vardı. Debsendere köyü Höz Süleyman Efendi medresesi de denildi. Şim tamamen yıkılmış ve yokolmuştur.

Camiin kuzey kısmasına hayır sahibi Hacı Hülsi Efeoğlu ve Hacı Refik Efeoğlu kardeş tuvalet ve abdest alma yeri yaptırmışlardır.

Erzurum Müze Müdürlüğü 3.10.1977 tarih tanzim ettiği tescil evrakında, yapının sahibi bakımdan sorumlu olması gereken kurul olara Vakıflar Genel Müdürlüğü'nü göstermektede, bu Genel Müdürlük maalesef bugün kadar camiin bakım ve onarımı ile ilgilenmemiştir. İnşallah bundan sonra ilgilinen ve bu kıymetli eserin harap olmasını önlerler.

يـ هـذـهـ الـمـرـسـةـ الـتـرـيـفـةـ وـوـقـهاـ
الـنـدـرـسـ فـيـهاـ وـالـنـدـرـسـ الـلـمـوـنـ الثـاـثـيـةـ.
وـالـنـوـنـ الـكـلـيـعـ لـكـنـهـاـ فـيـ الـجـهـرـاتـ وـغـيرـهـ.
أـصـلـيـ زـادـ عـدـ الـتـهـوـ الـإـسـرـىـ الـأـسـلـىـ
الـقـيـمـيـةـ اـرـضـ دـرـوـمـ مـالـكـ اـلـوـحـهـ الـكـرـمـ.
كـيـ سـتـ كـانـ دـلـلـيـنـ وـمـانـ وـافـ

1128

Kadıoğlu Medresesi, kapıdan bir kesit ve kitabesi.

Medrese İspir'e 10 kilometre uzakta bulunan Kalkons köyünden getirilmiş montazam kesme taşla yapılmıştır. Ortasındaki avluda cırikkili bir kuyusu vardır. Bugün bu tarihi yapı Kur'an-ı Kerim Kursu yeri olarak kullanılmaktadır.

Dereye bakan umumi kapısının kemerî üstündeki mermerde güzel bir nesih ile altı satırlık Arapça kitâbe bulunmaktadır. Kitâbe dilişte söyle şöyledir:

«Bu şereflî medreseyi, hücrelerinde oturlara ve başkalarına şafi ilimlerin ve kâfi fenlerin okutulması ve bunların öğrenimleri için aslen İSPİR'li ERZURUM şehri müftüsü KADI ZADE şöhretli MEHMET sirf Tanrıının rızasını tâsil için 1138 (1725) senesinde yaptırdı ve vakteffî.»

Mehmet Efendinin anası İspir Kodisi ile evlendiği için üvey babasına nisbetle «KADIZADE» şeklinde meşhur olmuştur. İlk tahsilini İspir'de yapmış ve Erzurum'da icazet almıştır. İstanbul'a giderek KAZABÂDÎ hocadandan ikinci icazet almıştır. Erzurum'a döndükten sonra SULTÂNYE medresesinde müderrislik yaparken Erzurum Mütâlügüne tayin edilmiş ve 15 sene kadar bu hizmette kalmış. H. 1177 (M. 1763) yılında ölmüştür.

Saka Baba

İspir Kalesinin kuzey batısında, halk arasında SAKA BABA adı verilen bir dağ bulunmaktadır. Bu dağın güney - doğu yüzünde büyüğe bir ceviz ağacının altında, SAKA BABA adını taşıyan bir ystor mevcuttur. Dağ da ismini bu ystorun almıştır.

Rivayete göre İslâm ordularının, İspir kale sine hücumu sırasında Coruh'dan İslâm ordusuna su taşımakta olan bir müslüman burada şenit düşmüş ve buraya defnedilmiştir.

Kadıoğlu Medresesi, içten bir görünüş

Sanduk Kalesi

İspır kalesinin güneyinde, şehir deresinin üstünde, Sanduk dağının üst etekindedir.

Kale Erzurum Selçukluları tarafından bir kaç defa tamir ve tahkim görmüştür. Dört burlu, iki gözleme kulelidir. Etrafında müdafaa hendeği ve muhafaza surları yoktur. Tek beden üzerine kurulmuştur. Batıya bakan tek kapısından doğruca kale meydanına girilir. Burada birçok kalıntılar gözüne çarpmaktadır. Bunların arasında küçük bir mescit ve erzak depoları özelliklerini az - çok belli etmektedirler. Kuzeyebakan gözleme kulesinden İspır Kalesi rahatlıkla seçilebilmektedir.

Mohurgot Kalesi (Karakale)

İspır kazasının kuzey - doğusunda Mohurgot (Karakale) köyünün üstündedir.

Kale, ortaçağda merkezi bir karakol kalesi olarak yapılmış ve günümüze kadar kısmen özelliklerini muhafaza etmiş bir dururdadır. Etrafında müdafaa hendeği veya muhafaza suru yoktur. Yüzelli metre yüksekliğinde, sert kalaklı bir tepe üzerine kurulmuş ve çevresi iki yüz metre olan, dört burlu, bir gözleme kule, burcların yüksekliği onbeş, duvarlarının yüksekliği ise on metreye kadar yükselen müstahkem bir kaledir. Batıya bakan tek kapısından doğrudan kale meydanına çıkarılır. Buradaki kalıntıların hepsi özelliklerini koruyamamıştır. Mohurgot kalesi harap ve tarihteki hatırıralarıyla başbaşa terkedilmiş bir haldedir.

Fisirik Kale

İspır'ın doğusunda ve otuz kilometre uzaklığında. Üçgen biçiminde yükselen sarp kayalıkların üst düzügüne, kirecli harç ve kese taşları oturtulmuş kadim ve müstahkem bir kaledir.

Kale Fisirik (Araköy) köyünün bulunduğu

Fisirik Kalesi

Fisirik yöresinde bir yayla evi.

yerdedir. Köy kaleyi batıdan kuzeydoğuya doğru etrafını yeşil bir gerdanlık gibi çevreler. Kalenin çevresi yüzük metre civarındadır. Güneye açılan ve bugün bir kısmı yıkılmış bulunan kapısından doğrulara kale meydanına girilir. Kale meydanında hâlâ sağlamlığını muhafaza eden, eskiden kalma birkaç evle, zorla seçilebilen bazı kalıntılar, su ve erzak depoları gözde carpar. Kuzeye doğru gidiilirse, yapı ve kalıntıların arasından geçen ince bir yol sizi kaleden dereye inen gizli su yolunun baş tarafına getirir. Bu yol, kalenin muhasarasında suyunun temini için husus surette yaptırılmıştır.

Kale bulunduğu yerden dört yönüne tamamıyla hakim bir durumdadır. Türk eski eserleri ile ilgili fransızca antolojinin, cilt 13, sayfa 121'de verilen bilgiye göre; Fisirik kalesi 1071'de, Alparslan'ın Anadolunun kapılarını açmasıyle inşasına başlanılmış ve günümüzde kadar önemli görevlerde bulunmuştur. Sittil itibarıyle Selçuk yapısıdır. Gelmiş geçmiş bir çok hükümetlerin yenileme ve ilâve izleri, ilk bakışta kale bedenlerinde ve iç bölümlerinde kendisini göstermektedir.

H. 926 (1520) tarihli ilk Osmanlı tahrir defterinden (Topu 387) bu kalede 1 dizdar, 1 kethüda, 1 imam, 1 bevvâb, 1 topçu, 1 anbarci, 1 barutçu, 1 fenerci, 27 merdan-i muaf bulunduğuunu tesbit etmekteyiz.

Semehrek Kalesi

İspir'in batısında, İspir - Erzurum devlet yolu üzerinde, Maden Köprübaşı'nın yakınında, orta coğra alt bir kaledir. Anayoldan kalein bulunduğu tepenin yüksekliği 25 metre civarındadır. Kale duvarları kireçli harc ve kesme taştan inşa edilmişdir. Güneye açılan kapısından doğrulara kale meydanına cıktırıldı. Doğusunda bir gözetleme kulesi, batisında tek bir burcu vardı. Duvarlarının yüksekliği 7 metreydi. Cevredeki köylerin taş ocagi olan bu kale şimdi tamamen yıkılmış ve bir taş yığını halini almıştır.

Fisirik Kale

Cankurtaran (Kayser) köyündeki kale

Karahan köyü ile Cankurtaran köyünün sınırlarında, bir tepe üzerindeki bir gözleme klesi vardır. Karakol kalelerinden olduğu ve Bizanslılar tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Keza Cankurtaran ile Köprüköy sınırlarından, bu kalenin hakim olduğu vadide bir manastırı kalıntıları mevcuttur.

Laleli - Kozlu arasındaki kale

Laleli ile Kozlu köyleri sınırlarında, Çoruh Nehri kenarında kurulmuş karakol kale niteliğinde bir kale vardır. Bu kalenin bir kısmı duvarları yok, ta durmakta ise de özelliğini kaybetmiş ve topraklı haline gelmiştir.

Karahan Köyü harabeleri

Karahan köyünün hemen kenarında, Karahan Kömür ocaklarına giderken yolun sol tarafında duvarları yıkılmış, temelleri belli olan eski bir saray veya şato kalıntıları mevcuttur. Bu kalıntıının Bizanslılar zamanında bu bölgede oturan Bagaratinilere ait olduğu anlaşılmaktadır.

Mermer sütunu mağaraları

Sırakonaklar (Hadiçor) dere ağzının karşısında, Çoruh nehrinin güney yamaclarında, nehrden 100 metre yukarıda yolu olmayan, ancak üst kısımdan sarkıtılacak iplerle girilmesi mümkün olan mağaralarının kismı mermer sütunları ile kapılı ve oda oda bölmelere ayrılmıştır. Mağaraların içerişi çok ferahdır. Her haliyle insa emeğinin varlığını kendisini göstermektedir. Urdular zamanından kaldığı sanılmaktadır.

Akkoyunu harabeleri

1 — Koçun boğazının üst kısmında ve köyü yaylasında mevcut Koç heykelleri ve

kabartma resimi mezar taşlarından, bu yerlerin Akkoyunu oymaklarına ait yerleşme yerleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu heykeller ve mezar taşları hâlen özelliklerini muhafaza etmektedirler.

2 — Kırık nahiyesinin Yağı köyüne ait yaylada (ki bu yılın ismi Viranşehir olarak geçmektedir) da yukarıda belirtildiği şekilde koc heykeli ve koc kabartmalı mezar taşıları mevcuttur. Ayrıca burada eskiden yapıldığı her hâl ile belli olan yapı kalıntıları da vardır.

Numan Paşa (Hişen - Hemşen) köyü

İspır kasabasının doğusunda ve 15 kilometre uzaklığında, Motorlu vasita gider. Köy, bundan 150 sene öncesine kadar uzun zaman sancak merkezligi görevinde bulunmuştur; çok büyük adamlar yetiştirmiştir. Bunlar arasında Girit kahramanı Darbûne Bekir Paşa (Kel Bekir), Darbûne zade Numan Ağa (30.XI.1750 - VII. 1751 tarihleri arasında Yeniçeri Ağası), Ömer Paşa (Ankara mutasarrıfı, Numanpaşa köyünün kuzeýinde ve beş kilometre uzaklığında, Bahceli köyünün Çoruh nehri kenarında, Osmanlı mimarı dört ayaklı tek kubbeden oluşan kumbet içinde metfundur.) bulunmaktadır. Bunların süslülerinden torunları hâlen köyde, ailenin varlığını sürdürmektedir. Bu köyde bu zatlara ait bir çok kalıntılar, cami, köprü, medrese gibi bazi izler görülmektedir.

Köy adlarının turkeleştirilmesinden önce Numanpaşa'ya Hişen deniliyordu. Daha önce 17. yüzyıllarda bu kelime tarihi kaynaklarda Hemşen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimenin etimolojik gelişmesini şu şekilde testib etmek mümkündür. Celâli isyanları sırasında İspır Kazası merkezi harab edilmiş, İspır Sancağına tayin edilen Sancak Beyi bu köyü (Numanpaşa köyünü) hükümet merkezi olarak yeniden inşa ettirmiştir ve bundan dolayı Osmanlıca şenlendirilir manasına gelen HEMŞEN ismi verilmiştir. Ahali

söyleş deðiþlikliðine uðratarak kisaltmış, Hiþen seklinde telloffuz etmeye baþlamıştır.

Sancal Beyi Zülkadirli Mustafa Paşa oðlu Derviþ Muhammed'in 1033 Cuma'd-el Ülâ (Muâharrem) tarihli dırılıñinden bu köyün HEMSEÑ diye adlandırıldığını tesbit ediyoruz. Keza Şem seddin Samî'nin Kamus'ül Âlam adlı eserinde İspir maddesinde bu yerin adının Hemşen olduğunu görüyoruz.

Netice olarak bu köyün uzun müddet Kazı merkezliði yaptığıni söyleyebiliriz.

Elmali Çamlı Maðara

İspir "kazasının batısında, İspir - Erzurum devlet yolunun Maden köprü kavşaðından sola ayrılan bir yol, üç kilometre sonra|Elmali köyüne ulaşır. Bu köyün bir kilometre doğusundan yalcın tepenin köye bakan yamacında, büyük bir maðara vardır. Köy halkı buraya ZINDAN MAÐARA ismini vermiştir|~~X~~ Burası bölgede bel başlı ve çok önemli jeolojik, turistik ve sivil sevünmede koruma yönünden büyük önemle bulunan tabii galerisi bol, geniþ bir maðaradır.

Maðaranın giriþi batıya bakar. Yüksek iki buçuk metre, genişliği ise bir metredir. Maðaranın tavan yüksekliği bazı yerlerde 10, bazı yerlerinde de 20 metreye kadar çıkar. İçeride çeşitli yönlerde ayrılan galeriler bulunmuştur. Bunların boyları 30 metreden 100 metre kadar uzanmaktadır.

Maðara içindeki görünüş insanı hayret heycanı düşüren özelliklere sahiptir. İç çok serin ve rutubetlidir. Tavanlarından ve duvarlarından sızmakta olan sular; salon ve kamaralar tamamen karakteristik sarkit ve dikite doldurmustur. Dikitlerin çoğu 60 cm çap ve 3,5 metre boyundadır.

Giriş galerisinin sağ tarafında, 4X6 m ebâdında ve üç metre derinliğinde, tabii bir vuzuða buz gibi çok lezzetli su mevcuttur. Han dan sağ tarafa doğru gidildiðinde 15 - 25 m

ebâdında, 6 metre yüksekliğinde olduğu tahmin edilen büyük galeride, birbuçuk metre yüksekliğindeki sıra dikitlerde yoğunlaşarak yüzeyleşmiş sekiz ile on metre boyunda taþ masalar; gorenleri hayretler içinde bırakmaktadır. Bu büyük maðaraya; bu sarkit, dikit ve yatıklar orijinalilikleri ile çok güzel bir manzara vermektedirler.

Köylülerin ifadesine göre; göğüs darlığı olan hastalar buraya girdiklerinde çok rahat nefes almaktadırlar.

Bu maðara beþbin kişiye rahatça barındıracak genişliktedir. Birinci Dünya Savaþında 1916 yılında Ruslar İspir'i işgal ettiler zaman, İspir'ın genclerini toplayıp götürmeleri üzerine köy bu maðaraya sığınmıştır.

Mohgort kalesindeki su dolu çanak

Mohgort kalesinin içinde çapı bir metre, derinliği iki metre olan su dolu taþ bir çanak mevcuttur. Bu çanaktaki su tamamen boşaltılmak isterdiði zaman su eksilmemekte, çanakın üst seviyesine gelen su aynı zamanda taşımamaktadır. Tabii bir bileþik kap durumunu andırır. Suyunun nereden geldiði mechuldür. Bu malumat ilmi gerciklere uyumsa da bölgein sahibi bu bilgileri israrla müdafaa etmektedirler.

Erzurum Vilayeti Salnâmeleri

Hicri (1288, 1291, 1317, 1318) Miladi (1871 - 1872, 1874 - 1875, 1891 - 1900, 1900 - 1901) Tarihi Erzurum Vilayeti yıllıklarından (Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum) İspir kazasına ait bilgiler, ifade değişiklik yapılmadan, aynen nakdedilmiştir.

Bu salnâmelerden geçen yüzyıla ait mülki, idâri, askeri ve ekonomik bilgiler, bütün açılığıyla öğrenmekteyiz.

Salnâmelerden isimleri tesbit edilen sahislârin torunları halen İspir'de ikâmet etmektedirler. Örnek vermek gerekirse; 1318 (1900 yılı salnâmesinde) Bidayet Mahkemesi azası ve Ziraat Bank Sandığı Reisiği görevlerini yürüttüğü görülen Haci Hafız Mustafa Efendi'nin torunları CAĞLAYAN soyadını taşımaktadır ve bir kısmı İspir'de ikâmet etmektedirler. Haci Hafız Mustafa (Cağlayan) Efendi, yukarıda belirtilen iki görevinden başkan mütevazi medresesinde molla yetişmiş ve İspir Tuğrul Şâh Camîinde de kırk yıl fasılatsız hatim sabah namazı kıldırmıştır. Allah cümlesiñ makamlarını Cennet eñsin.

Salnâmeler incelendiğinde İspir'de SEYYİD AHMED ve HALL MENGÜCEK ismindeki zâtârlar ait türbelerin bulunduğu görülecektir.

Ancak bugün İspir'de bu türbeler yıkılmış, yok edilmiştir. Edindiğimiz bilgiye göre, 1920 - 1921 (1336 - 1337) yıllarında İspir Kaymakamlığı görevinde bulunan, Divriği'li olduğu söylenen Rüstû Bey, türbeleri söküterek, duvarlarını oluşturan kesme taşları yeni yapılan Kaymakamlık evi İnşaatında kullandırmıştır. Ne var ki bu konak yapıldığının ertesi senesi yanarak yıkılmıştır.

Bu türbelerden biri Kümbet Tarlası tabir edilen yerde, diğerî Melekî denilen mezarlığı orta kismindadir. Bunlardan başka Tontus (Gölyani) köyünde AŞIK BABA ve Petekli (Karsor) köyünde de HUSEYİN DEDE türbeleri halk tarafından bugün de ziyaret edilmekte ve adaklar adanmaktadır.

Erzurum Vilayeti Salnâmelerinden yukarıda tarihleri belirtilenlerin dışındakilerini bulamadığımızdan, onlardaki bilgileri aktaramamaktayız. İncelediğimiz salnâmelerdeki bilgiler ayrı ayrı aşağıda arzedilmiştir.

ERZURUM SALNAMESİ 1288 (1871) (2. salname)

İspir	:	Ali Efendi
Kaymakam	:	Ahmet Rüşdi
Nâib	:	Ahmet Efendi
Mal Müdürü	:	Mustafa Efendi
Sandık Emini	:	Mustafa Efendi

MECLIS-I İDARE

Reis :	Kaymakam-ı Kaza
Aza :	Nâib Efendi
*	Mal Müdürü Efendi
*	Mahmud Bey
*	Öhanes Ağa
Katip :	Mehmet Hilmi Efendi

MECLIS-I DAVA

Reis	:	Nâib Efendi
Mümeyyizân	:	Mustafa Bey
*	:	Ahmet Ağa
*	:	Serif Ağa
*	:	Mosis Ağa
Kâtip	:	Mehmet Nâim Efendi
Dâhilî Vilayette Bulunan Arazi Memurları		
İspir Kazasına Tevâbi Arazi Kâtibi:		Sükrû Efendi
Nufûs-ı Zukûr (Erkek nüfusu)		

İslâm 9197, Hristiyan 628, toplam 9925.

Kura (köy sayısı): 40

İspir Kazası Evkaf Müdürü Abdullah Efendi.

ERZURUM SALNAMESİ 1291 (1874) (5. salname)

İSPİR KAZASI:

Kaymakam	:	Hüseyin Avni Efendi
Nâib	:	Mehmet Tevfik Efendi
Mal Müdürü	:	Süleyman Sırı Efendi
Sandık Emini	:	Kirkor Aga

MECLİS-İ İDARE

Reis	:	Kaymakam-ı kaza
Aza	:	Ermeni murahhası
		Begos Efendi
*	:	Mustafa Bey
*	:	Hüsni Bey
*	:	Reşid Bey
*	:	Ohanes Aga
Kâtîp	:	(Yok)

Reis	:	Nâib Efendi
Mümmeyyîzân	:	Mahmut Bey
*	:	Şerif Aga
*	:	Migirdîç Aga
Kâtîp	:	Mehmet Efendi

MENFAAT SANDİĞİ

Hüsni Bey	Emlâk-ı vukûlât Katibi: Mehmet Efendi
Migirdîç Aga	Evkâf vekili: Abdullah Efendi
Kirkor Aga	Tapu katibi: Mustafa Efendi
	Nüfus mukayyidi: Ahmet Efendi

TORTUM NAHİYESİ MÜDÜRÜ : AH Efendi, Kâtibi (ad yok)

- Vilayetin Menâfi Sandıkları Sermayesi İspîr: 67500
- Vilayet dahilinde bulunan Rüesâ-ı Ruhâni İspîr (Katolik milleti) Karapet Efendi
- İspîr'in Erzurum'ın olan mesâfesi: 18 saat.
- NÜFUS-ı ZİKÜR (yalnız erkek nüfusu) (İspîr'in)

İslâm	:	10.500	Hane	:	2200
Ermeni	:	628	Kura (köy)	:	41
Rum	:	3			
Katolik	:	173			
Yekûn	:	11.304			

— Dâhilî Vilayette kâ'în Me'âbid ve Emâkinin Mîkdârını Mübeyyîn Cedvel : (İspîr'de)

Cami - Mescid	:	63
Tekke ve türbe	:	7
Mekteb-i rûşdiye	:	—
Mekteb-i sibyân	:	158
Medrese	:	5
Kilise	:	3
Hükümet konagi	:	1

Köy hayatından bir sahne

Kurtuluş Bayramından bir sahne.

Dükkan	:	35
Meyhane	:	1
Baruthane	:	1
Fırın	:	11
Degirmen ve dink	:	140
Han	:	5

ERZURUM SALNAMESİ 1317 (1899) 14. salname

İspir :

3. Komiser : Ali Efendi

Polis : Arif Efendi

Telgraf ve Posta Merkez Müdürü : Yusuf Hâki Efendi

Posta çavuşu : Süleyman Ağa

Kaymakam : Hilmi Efendi

Nâib : Reşid Fehmi Efendi

Müfti : Davud Efendi

Malmüdür : Dervîş Efendi

Tahrirat kâtibi : Kahraman Adil Efendi

MECLİS-I İDARE

Reis : Nâib Efendi

Aza-yı Tabiliyye : Mûrahhasa vekili Karabet Efendi

Mal Müdürü Efendi

Tahrirat Kâtibi Efendi

Aza-yı müntehabe : Haci Mustafa Efendi

Es'at Bey

Artin Ağa

Bagos Ağa

BİDAYET MAHKEMESİ

Reis : Nâib Efendi

Aza : Hayrullah Efendi

* : Hampersum Ağa

Başkatip : Mehmed Rıza Efendi

Müstântik Muavini : Ziya Efendi

Kâtib-i Sâni : Mehmed Dursun Efendi

Mukavelât Muharriri : Mustafa Efendi

Mahkeme-i Şer'iyye Kâtibi : Ali Mazhar Efendi

MAL KALEMI

Mödür : Dervîş Efendi

Muavin vekili : Mustafa Efendi

Sandık Eminî : Refîki Efendi (Arkadası)

Sandık Eminî : Hasan Efendi

ZİRAAT BANK SANDIĞI

Reis : Hâfız Mustafa Efendi (Çağlayan)

Muhasabe kâtibi vekili : Abdulhâdi Efendi

Ara : Mehmed Efendi

MEMURİN-İ SÂİRE

Nüfus memuru : Yusuf Cemil Bey
 Katip : Mevlüt Hulusi Efendi
 Tapu Kâtipi : Nurullah Efendi

BELEDİ DAİRESİ

Reis : Hâfız Efendi
 Aza : Hâfız Osman Efendi
 * : Muharrem Ağa
 * : Hamdi Bey
 * : Cafer Efendi
 Kâtip : Kahraman Adil Efendi

1317 (1899) 14. salname

NEVAHÎ MÜDİRÂNÎ

Norgah Nahiyesi Müdür Vekili: Tayyar Bey
 * * katip: Münhal
 Kırık Nahiyesi Müdür: Mehmet Kâmil Efendi
 * * katip: Hüseyin Efendi

KAZAYA DAİR MALÜMAT

İspir Kazası 134 Kuray (köyü) mülhakasyyla beraber 5297 hanede 17625 zükür (terkek) ve 17373 ünás (kadın) ki cem'an 35298 nüfusu câmi ve 3 na-hiyeden mûrekkeptir. Merkez-i hûkûmetî Erzurum'a 18 saat bu'd (uzaklık) mesafede kâin İspîr Kasabasasdır.

Bu kazada 104 cami ve medrese, 40 tekke ve zaviye, 5 türbe, 130 sâbun mektebi, 23 kilise ve manastır, 50 dükkân ve mağaza, 5 han ve 178 değirmen, 4 fırın ve 1 baruthane, 289 çeşme, 4223 ari kovanı, 12800 ad-bar ve samanlık, 6000 kadar balçık ve 250 arsa ve mezra mevcuttur.

Mahsulât-ı arzîyesi: Bugday, arpa, sarbaş, çavdar, dari, fasulye, müsir, mercimek, kûşne, zegerék, bakla, patates, fîl, soğan, sarımsak, domates, bamya, kavun, karpuz, hiyar, lahana, çırış ve sebzevât sâredir.

Fevâkilâden, alma, armut, aya, şeftali, kayısı, kızılıcık, müşmûla, vîne, kiraz, ceviz, üzüm, dut, erik, zerdâlî kesretîce olur.
 Külim, seccade, hegbe ve çorap ve tozluk gibi ma'mûlât ve mensûdân vardır.

MADEN — Körüm.

İspir kazasında ziyaretgâhı: enâm olan mazinne-i kirâmdan Hontius kâriyesinde ASİK BABA ve Kârsuver karyesi civarında HÜSEYİN DEDE nam zâtlar ile nefsi-kasabada da isimleri meçhul olan iki zât medfûndur ve asâr-i ruhaniyeleri rûnûmündür. (1318 salnamesinde bu zâtların isimlerini belirtilememiştir. Buna göre İspîrin içinde bulunan ziyaretler SEYYİD AHMED ve HALİL MENGÜCEK ismindeki zatlara aittir.)

Nüfus : Kure (köy) 134, Mahallet 2, Aded-i Hane 5297
 İspir : 40 erkek, 28 kadın.
 Katolik : 1224 erkek, 1243 kadın.
 Rum : —
 İslâm : 16109 erkek, 14644 kadın.
 İcmâl : 35298

ERZURUM SALNAMESİ 1318 (1900) 15. salname

İspir : Mehmet Hilmi Efendi
 Kaymakam : Reşîd Fehmi Efendi
 Nâib : Davud Efendi (Müderris)
 Müftî : Mustafa Sâbit Efendi
 Mal Müdirî : Kahraman Adil Efendi
 Tahrîrât Kâtipi : Kahraman Adil Efendi

MECLİS-İ İDARE-İ KAZA

Reis : Kaymakam Efendi
 Aza-yi Tabiiyye : Nâib Efendi
 * * : Murâhhasa vekili Karabet Efendi
 * * : Mal Müdürû Efendi
 * * : Tahrîrât Kâtipi
 Aza-yi Müntahabe : Firuz Efendi
 * * : Mehmed Efendi
 * * : Ohanes Efendi
 * * : Avak Ağa

BİDAYET MAHKEMESİ

Reis : Nâib Efendi
 Aza : Hâfız Mustafa Efendi (Çağlayan)
 * : Abkar Ağa
 Baş Katip : Mehmed Efendi
 Müstantik Muavini : Mustafa Efendi
 Kâtip-i sâni : Mehmed Dursun Efendi
 Mukavelet Muharriqi : Münhal
 Serîye Kâtipî : Ali Efendi

MAL KALEMİ

Müdir : Mustafa Sabit Efendi
 Muavin : Mustafa Nûsret Efendi
 Refîki : Münhal
 Sandık : —
 Emini : Refik Efendi

ZİRAAT BANK SANDIĞI

Reis : Hâfız Mustafa Efendi (Çağlayan)
 Muhasebe : —
 Kâtipi : Abdulhadi Efendi
 Aza : Mehmed Efendi
 * : Hayrullah Efendi

76/Şu Bizim İspir

MEMURİN-İ SÄIRE

Nüfus
 Memuru : Yusuf Cemil Bey
 Kâtib : Mevlüt Efendi
 Tapu
 Kâtipi : Nuri Efendi

BELEDİ DAIRESİ

Reis : Hâfiż Abdullah Efendi
 Aza : Mehmed Ağa
 * : Necib Bey
 * : Hüseyin Ağa
 * : Hâfiż İbrahim Efendi
 Kahraman Efendi

Sandık
 Emini : Abdullah Efendi
 İspir Hamidiye Mekteb-i İbtidâi Muallimi : Hasan Vehbi Efendi
 * * * aded-i şâkirdân: 38
 Merkeze merbut Salaçur Hamidiye Mekteb-i İbtidâi muallimi:
 Abdulmecit Efendi
 Merkeze merbut Salaçur Hamidiye Mekteb-i İbtidâi aded-i şâkirdân: 23

NEVÂHÎ MÜDİRATI

Norgâh Nahiyesi Müdürü: Tayyar Bey
 * * Katip: Mehmed Efendi
 Norgah Hamidiye Mektebi İbtidâi muallimi: Ahmed Efendi
 * * * Aded-i şâkirdân: 23
 Çeremli (Çörmeli olmam) Nahiyesi Müdürü: Şükri Bey
 * Katip : Hüseyin Efendi

NAHİYEE (ISPİRE) DAİR MALUMAT

İspir Kazası 140 Kurra-i mülhakasıyle beraber 5297 hanede 15090 zikzak
 (erkek) ve 17582 ünâs (kadın) ki, cem'an 35672 nüfusu camî ve 3 nahiyeye
 den mûrekkebedir.

Merkez-i hükümeti 700 haneli İspir kassbasıdır. Kaza merkezinde Yavuz Sultan Selim Han Hazretlerinin bir cămi-i şerîf ve sérî hârîcîndede bir de Kanuni Sultan Süleyman Han Hazretlerinin bir cămi-i şerîfyle kaza dârîlinde 120 cămi ve mescid, 50 medrese, 10 tekke ve zaviye, 5 türbe, 3 Hamâdüye İbtidâi mektebi, 140 sübân mektebi, fevkâni ve 30 odalı bir hûkûmete nağı, 23 kılıçe ve manastır, 100 dükkân ve mağaza, 6 han, 1 kırkathâne, 1 kahvehane, 4 yataklı bir misafirhane, 200 değirmen, 5 fırın, 1 baruthane, 300 çeşme, 6000 arı kovanı, 13000 anbar ve samanhık, 6000 bahçe, 250 arsa ve mezra mevcuddur.

MADENLER

Hortuk dağında linyit kömürü (Mîhendis Kazım Efendi raporla bulsunu bildirmiştir).

Semehreki-i Ulya karyesinde hadid (demir) madeni, Karahan karyesinde kömür, yakınında da cesim bir tebeşir madeni var.

Nâhizer deresinde bir mağara mevcuddur ki, Hazirandan Temmuz gâyesine kadar derûnunda buz hâsîl olur.

Ziyaretler (14. salnamede belirtilenlere ilave) İspir'in içinde SEYYİD AHMED - HALİL MENGÜCEK ismindeki zatlara ait iki türbe vardır.

NÜFUS

Katolik : Erkek 40, kadın 38
 Ermeni : Erkek 1242, kadın 1240
 İslâm : Erkek 16300, kadın 16107
 Yekun : 35672

XVI. Yüzyılda İspir Sancağı Tahrirleri

Ottoman İmparatorluğu, yeni fethedilen memleketlerin arazisinin toprağının mülkiyet ve tasarruf sistemini ve vergi miktarlarını tayin etmek maksadıyla müntazaman yazarlardı ki, buna tahrir de-

Tahrir işleri, kanunları iyi bilmekle maruf Nişancının Divân-i Hûmâyûn namına olan umumi nezareti altında cereyan ederdi. Bir yılın tahriri yapılacağı zaman önce bu işi idare edecek son derece itimâda şâyân ve bilgili bir tahrir emîni seçilirdi. Bunun yanında bir veya ihtiyaca göre daha fazla kâtip, tahriri yapılacak bölgenin kâdiları, timar defterdarları ve defterdar kethûdaları bulunurdu.

Yazılacak bölge işaret yeni zapt olumuşsa, Tahrir Emîni İlâk olarak idâri teşkilâtı kurul, toprağı kendisine verilen emre göre pâdişah hasları, vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi hasları, zeâmet ve şâmarlar, selâtiân vakıfları, amme vakıfları, mülkler olmak üzere muhâtil sınıflara ayırr, sonra malîyeti ile birlikte şehir, kasaba ve köyler birer birer dolaşarak, buralarda oturan vergi mükelleflerinin kâdilerini, amme hizmeti görenlerin listesini, ellerindeki toprak miktarını, vergiden muâf varsa hangi vergilerden ve ne sebeple muâf ol-

duklarını yazardı. Bu arada topraklı ve topraksız köylü, evli ve bekâr, çok yaşı, dul, sakat, zenâat sahibi, imam, müezzin ve papaz olalar ayrı ayrı kaydedilirdi. Bunlardan başka, her köyün kişiâğı ve yaylağı, merâsi, yetiştiðigi ürünlerin cinsi ve yıllık miktarları, senede vermekle mükellef olduğu vergi miktarı yazılırdı.

Tahrir Emîni Merkeze döndükten sonra elindeki müsveddeleleri birleştirerek bir defter meydana getirirdi. Bu deftere «Mufassal» denirdi. Bundan başka, yalnız idâri teşkilâtla, köy isimlerini ve yıllık hâsil miktarını gösteren daha muhtasır bir defter hazırlanardı ki, buna da «icmal» defteri denirdi. Tahrir neticelerini gösteren bu defterler, devlet topraklarının ana ve esas kaydi olup, tapu hükmünde oldukları için «Tapu Defteri» diye de, anılmıştır.

Bugün, büyük bir kısmı İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde, bir kısmı da Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûdî Kadime Arşivi'nde bulunan bu defterlerden, İmparatorluk sınırları içinde mevcut her köy ve kasabada yetişkin erkek nüfusu, tasarruf ettikleri toprak miktarını, her köyün kimin timar veya vakfi ve yahut da mülkü olduğunu tesbit etmek mümkündür.

1) İspir Sancağı'nın kayıtlı bulunduğu ilk Tahrir Defterleri:

A) İlk tahrir 926 (1520) tarihli Karaman - Rum icmali olarak bulunmaktadır. Bu tahrir Mehmed bin İbrahim emîniğinde yapılmıştır. (Tapu 387 sahife 349 - 357)

B) İkinci tahrir 937 (1530) tarihlidir. (Tapu 966 sayfa 309 - 325) Bu mufassal tahririn timar ve evkaf ile ilgili kısımları ayrı ayrı defter halindedir. 937 (1530) tarihli Evkaf defteri Erzincan, Kemah, Bayburt, Kelekit, Kovans, İSPİR ve Şogay (Aşkale) nahiyesinin ve köylerinin vakıflarını havâdidir. Bu defterden tesbit edilen İspir'e ait vakıflar ayrı bir bölümde aynen yazılmıştır. Defterde tahrir emîniñ Mirza bin Mehmed, tahrir kötibinin ise Mustafa olduğu belirtiliyor. 947 (1540) senesinde yapılan Erzurum ve Pasin evkafı tahrirleri de, bu defterin başında yer almaktadır. (Tapu 199)

C) 976 (1568) tarihli: Erzurum sancağı tahrir edilirken, sancağın diğer kazalar ile birlikte İspir kazası da tahrir edilmiştir. Tahrir ismine 972 (1565) senesinde başlangıçlı Defter-i Hakanî kâtiplerinden Mustafa Bostan'ın emîniğinde ve Mehmed adlı birinin kâtipliğinde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. (Tapu 468)

D) 1052 (1642) tarihli Erzurum, Bayburt, Erzincan, Tırhalâ, Kemah, Kelkit, Şiran, Tortum, İspir, Hinis, Kovans, Pasin ve Kügi gibi kazalarda mevcut nahiye, köy ve mahallelerdeki reâyâ, timar ve zeâ-

met sahipleri ile bir çok ehl-i menasının isimlerini havi güzel bir defmet tahrir defterlerinden edinebildiğimiz bilgiler aşağıya alınmıştır. (Maliye Defterleri Tasnifi Nu: 5152)

İlk tahrir defterlerinden edinebildiğimiz bilgiler aşağıya alınmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi İspir ilk defa Karaman - Rum eyaletleri tahrir edilirken 12 Cemâziyelâhir 926 (30 Mayıs 1520) de tahrir edilmiştir. Bunun sebebi 11 Şaban 923 (29 Ağustos 1517) yılında Gürçülerin İspir'e hücum edip ilk Sancak Beği olan BAYRAKLUOGULU'nu şehit etmeleri ve köylerini tahrif etmeleridir.

İspir'in hâli ve harap köylerinin hemen hemen hepsinin 1530 senesinde şenlenmiş olduğu, zikredilen tarihe ait mufassal tahrir defterinden (Topu 966) açıkça görüldüğü gibi, yine aynı tarihi evkat defterindeki kayıtlardan da anlaşılmaktadır. (Topu 199)

1520 tarihli ilk tahrir defterinden İspir'in 139 köyü, 22 mezraa bir de vankı olduğu anlaşılmaktadır. 1530 tarihli mufassal tahrir defterinin İspire ait kısmının eksik olması dolayısıyla köyler tam olarak tesbit edilememiştir. Ancak 27 köy ve 22 mezraa olduğu bilinmektedir. Çeremli (Cörmeli) nahiyesi bu tahrirde Erzurum'a (Şoğan = Aşkale) bağlanmış olup bu nahiyyenin de sekiz köyü olduğu Topu 966 soyfa 87'den anlaşılmaktadır.

1520 ve 1530 tarihli tahrir defterlerinden tesbit ettigimiz bilgiler ile yıllık gelirleriyle birlikte nüfus ve mahsulut durumları belirtilmiş olan köyler aşağıda alfabetik sırayla yazılmıştır. Tahrir defterlerinden sadece gelirleri gösterilmiş olan köyler ise yazılmamıştır.

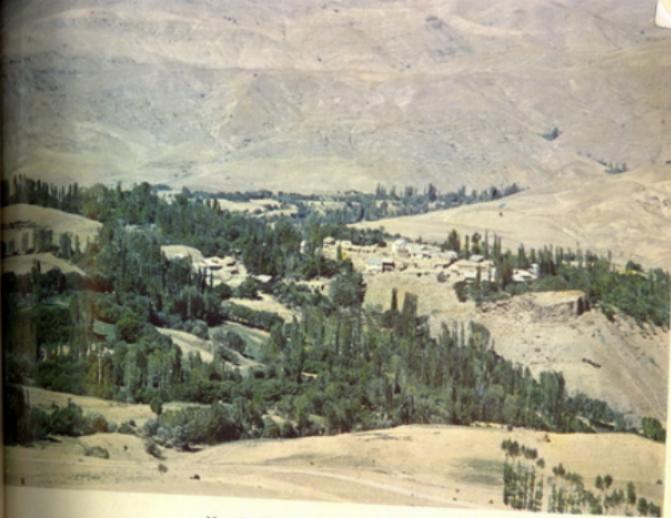
Yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı Devletinde arazi şu kısımlara ayrılmaktaydı: Mirî arazi, mülk arazi ve vakîf arazi. Mirî yön devlete ait olan arazi muayyen şartlarla muayyen kimselere verildi. Bunların başında has, ze'âmet ve timar sahipleri gelirdi. Geliri ne göre ayrılan bu arazilerin mülkiyeti devletin, tasarrufu ise, devlet tarafından tevcih edilen kimsenindir.

Mülk toprakların hertürlü hakkı şahıslara aittir.

Vakîf arazide toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalananma, vadfedildiği maksada aittir.

Bunların dışında köylülerin devlete vermekle mükellef olduğunu bütün diğer vergiler, divanî hissesi adı altında devleti temsil edip siyâhiye aittir.

İspir Sancığında da muayyen hizmetler karşılığında olmak üzere devlete ait topraklar has, ze'âmet ve timarlar olarak ayrılmıştır. Elimizdeki 1520-ve 1530 tarihli tahrir defterlerinden elde edilen bilgilere göre İspir'de bulunan haslar, padışha ve sancak beyine olup, bunların dışında has yoktur.

Norgäh (Pazaryolu)'dan iki görünüş.

2) Padişah hasları:

Padişah hasları şehirdeki ve nahiyyelerdeki bir kısım vergi ve resemillerle bazı köylerin hasılattan müteşekkildir. Padişah haslarına bağlı üç köy ve bir vank olduğu anlaşılmaktadır.

Köylerin isimleri ve hasılatları şöyledir:

1 — İslak 6000 akça, 2 — Cirkelic 3000 akça, 3 — Capuhni 5600 akça, 4 — Vank-i Kurt-pingal 300 akça. (Tapu 387, sayfa 851)

(Bu köylerin ve vankın bugünkü yerleri tesbit edilemedi)

Bunlardan başka diğer gelirlerin dağılımı ise şu şekildedir:

Koyun resminden 28.000 akça.

Beytül-mal ve mal-i gâib ve mal-i mefkûd (veresesi bulunmayan mal) ve abd-i abik (kaçak) 1000 akça,

Mabey-i timarhâ 2000 akça,

Marhasayan cizyesi 3000 akça,

Vaşak postu mahsulü 1500 akça,

İspır şaphânesi mukataası 9000 akça,

Nisf arûşâne ve bâdihava 550 akça.

Toplam padişah hasları geliri 59.950 akça'dır. (Tapu 387, sayfa 851).

3 — Zeâmetler:

1 — 1522 - 1525 yıllarında:

İspır Alaybeyi Süleyman bey 146.800 akça. İspır şehrindeki bir takım vergilerle, zeâmetine dahil köylerin hasılâtına mutasarrıftır. (Tapu 95, sayfa 249)

İspır Alaybeyi Süleyman Beyin oğlu İbrahim Bey 20900 akça. Bir köye tasarruf etmektedir. (Tapu 95, sayfa 249)

2 — 1530 yılında:

İspır Alaybeyi Süleyman Bey 133.256 akça. İspır'e tâbi onsekiz köye mutasarrıftır. Ayrıca İspır şehrindeki birtakım mahsulat vergileri ile boyahâne mukataası, damga, ihtisâb ve yaylak resimleri, İspır'e tâbi Kabahor nahiyesindeki Baz, Lâçin ve Balaban gibi avcılık kullanılan kuşlardan alınan resimler, niyâbet ve cerâim resimleri de zeâmeti arasına kaydedilmiştir. (Tapu 154, sayfa 151)

İspır Alaybeyi Süleyman Beyin oğlu İbrahim Bey 21.750 akça. İspır'e bağlı dört köy ve bir mezraaya mutasarrıf olup, İspır sipâhileri arûsiyye resminin yarısı ve Kabahor nahiyesinin yaylak resmi ile bâdihava ve arûsiyye resimlerinin yarısı da, zeâmetine dahildir. (Tapu 154 sayfa 151)

4 — Timarlar:**1 — 1522 yılında:**

1522 senesinde Müslüman Sipahiler elindeki timar sayısı 89, Hristiyan sipahilerin elinde bulunan timar sayısı ise 14'dür. 1522 - 1525 tarihli timar icmal defterinden kimlikleri hakkında bilgi edinebildiklerimiz şunlardır:

- İspir sipahileri seraskeri Mehmed,
- Kabahor nahiyesi seraskeri Hacı Davud oğlu Hızır Bali,
- Silahdar Murad,
- Yeniceri İlyas.

Bunların herbir bir timara sahipti. Bunların dışında kalan timar sahiplerinin kimlikleri hakkında bir fikir edinmek mümkün olamadı.

2 — 1530 yılında:

1530 tarihli timar tevcih defterlerinde Müslüman Sipahilerin elinde 62, Hristiyan Sipahilerin 15 adet timar olduğu tespit edilmiştir. Timar sayısının azalmış olması İspir hudutlarının bu tahrirde küçütlerek bazı köylerin (Çörmeli köylerinin) Erzurum ve Şoğan kazalarına verilmiş olmasından ileri gelmektedir.

- Bu defterden tespit edilen timar sahiplerinin kimlikleri:
- İspir Seraskeri Hızır oğlu Mehmed,
 - Dergâh-i Âli silahdarı Cafer,
 - Dergâh-i Âli silahdarı Mustafa,
 - Kabahor nahiyesi seraskeri Hızır Bali,
 - Yeniceri İlyas,
 - İspir Kalesi dizdarı Ali oğlu Mustafa,

Bunların herbir bir timara sahipti. Bunların dışında kalan timar sahiplerinin kimlikleri hakkında bir fikir edinmek mümkün olamadı.

5 — Muaflar : (1520 yılında)

1 — Avâraiz-i divaniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muâf olanları mûfredatı ise şöyleledir: (Tapu 387)

	Şehir	Köy
Sipahi	112	112
Sipahîzâde	98	98
Nöker	—	49

Nökerzâde	—	72
Zâviyedâr zâde	6	40
Eski zâviye şeyhleri ve evlatları	11	23
İmam	1	3
Zâim	1	1
Kötürüm, âma	—	3
Çeşitli müaflar	115	128

2 — İspir Kalesinde ve Fisirik Kalesindeki müaflar:

	İspir Kalesinde	Fisirik Kalesinde
Dizdar	3	1
Kethüda	1	1
İmam	1	1
Hatip	1	—
Bevvâb	2	1
Cebeci	1	—
Topcu	4	1
Neccâr	1	—
Tir-kes	1	—
Anbarçı	—	1
Barutçu	—	1
Fenerci	—	1
Merdan	113	27
Yekün	128	35 (Tapu 387, sayfa 850)

6 — 1520 yılında nüfus:

Şehir merkezinde 7140 müslüman	439 hristiyan toplam	7579
Köylerde 1896	*	10394
Toplam 9036	*	10833
		—
Toplam 9036	*	10833
		—
		20869
Kaledeki mevcut topluluk da buna dahildir.		
Toplam 9036	*	10833
		—
	*	*
	*	*
	*	20869

7 — 1520 ve 1530 tarihli tahrir defterlerinde nüfus ve mahsulat durumu belirtilen İspir'e tabi köyler:

ABRANS (Tapu 387, s. 855) (Kuyumaklı): 1520'de burada 14 hâne, 13 mücerred vardi. Hasılı 4900 akça idi. Bugün Pazaryolu nahiyesine bağlıdır.

AHBİRİK (Tapu 387, s. 853) (Yeşilyurt): 1520'de 15 hâne, 12 mücerred nüfusa sahip olup, geliri 5700 akça idi.

AKINDOS (Tapu 387, s. 853 (Pinarlı): 1520 senesinde 15 hâne, 13 mücerred nüfus vardı. Hasılıının 3800 akça olduğu anlaşılmaktadır.

BADIRGENS (Tapu 387, s. 856) (Çiftepinar): 1520'de 12 hâne, 4 mûcerred, 3 sipahizâde bulunmakda olup, geliri 4020 akça idi.

CANKER (Tapu 966, s. 321) (Düzköy): 1530'da 25 hâne, 18 mûcerred vardi. Mahsulleri buğday, arpa ve bostan ürünlerinden ibaretti. Geliri 4831 akça idi.

ÇAPANS (Tapu 387, s. 854) (Çayırözü): 1520'de 28 hâne, 18 mûcerred vardi. Hasılı 7150 akça idi.

ÇÖPÜRGENS (Tapu 387, s. 854) (Cevizlidere): 1520'de 3 hâne, 1 mûcerred vardi. Geliri 3015 akça idi.

DANZUD - 1 ULYÂ (Tapu 966, s. 316) (Yukarı Danzud): 1530'da bu köyde 58 hâne, 23 mûcerred vardi. Mahsulleri buğday, arpa, akdari ve bostan ürünlerinden ibaret olup, hasılı 8370 akça idi. Burada bir de değirmen vardi.

DANZUD-I FISIRIK (Tapu 387, s. 853) (Ahlatlı): 1520'de 35 hâne, 17 mûcerred nüfusa sahipti. Gelirinin 9880 akça olduğu anlaşılmaktadır.

DANGIS (Tapu 387, s. 855) (Gündoğdu): 1520'de burada 8 hâne, 3 mûcerred vardi. Hasılı 2890 akça idi.

DIDANOS (Tapu 966, s. 318) 1530'da 17 hâne, 15 mûcerred nüfusa malıktı. Mahsulleri buğday, arpa ve bostan ürünlerinden müteşekkil olup geliri 4500 akça idi. Burada birde değirmen vardi.

DIŞANS (Tapu 387, s. 853) (Başçeşme): 1520 senesinde burada 10 hâne, 10 mûcerred bulunmakta idi. Gelirinin 4500 akça olduğu anlaşılmaktadır.

EKERGER (Tapu 966, s. 317) (Şehitlik): 1530'da 2 hâne müslüman, 7 hâne, 3 mûcerred vardi. Mahsulleri buğday, arpa ve bostan ürünlerinden müteşekkil olup, hasılı 2055 akça idi.

ENGUCEK (Tapu 387, s. 854) (Karataş): 1520'de 9 hâne, 4 mûcerred vardi. Gelirinin 2500 akça olduğu anlaşılmaktadır.

HIRDAMUŞ (Tapu 387, s. 854) (Esenyurt): 1520'de 17 hâne, 10 mûcerred vardi. Hasılıının 4500 akça olduğu tesbit edilmiştir.

HONTUS (Tapu 387, s. 852) (Gölyani): 1520 senesinde 3 hâne, 7 mûcerred, 2 nöker, 2 nökerzâde, 2 zâviyedarzâde bulmakta idi. Geliri 1540 akça idi.

HUNUT (Tapu 387, s. 853) (Çamhikaya): 1520'de burada 30 hâne, 33 mûcerred, 30 hâne de derbendî bulunmakta idi. Buralar adı geçen köy civarındaki altı menzil derbendi korumak. Çoruh ovasındaki altı adet köprüyü de tamir etmeye gören olup, mukabiliye avâriz-i divanye ve tekâlîf-i örfiyelerini muâf idiler. Koyun yıldık geliri 31.999 akçadan ibaretti.

HOTAR (Tapu 966, s. 323-324) (Yıldıztepe): 1530 senesinde burada 3 hâne, 7 mûcerred, 2 nöker, 2 nökerzâde, 2 zâviyedarzâde vardi. Mahsulleri buğday, arpa ve bostan ürünlerinden müteşekkildi. Geliri 6050 akça idi.

KOSKISOR (Tapu 966, s. 316) (Irmakköy): 1530'da 13 hâne, 7 mûcerred vardi. Mahsulleri buğday, arpa, akdari ve bostan ürünlerinden ibaretti. Hasılıının 6000 akça olduğu anlaşılmaktadır.

KOSKOR (Tapu 966, s. 320) (Konakyeri): Müslümanlarla meskün bir köydi. 1530'da 3 hâne, 2 mûcerred, 7 nöker, 10 nökerzâde, 16 sipahizâde bulunmakta idi. Mahsulleri buğday, arpa ve bostan ürünlerinden müteşekkil olup, hasılı 2198 akça idi.

KADMIR (Tapu 387, s. 853) (Çatakbahçe): 1520'de bu köyde 4 hâne, 5 mûcerred, 4 sipahizâde bulunmakta idi, geliri 2250 akça idi.

KALKONS (Tapu 387, s. 853) (Değirmanlı): 1520'de burada 33 hâne, 11 mûcerred vardi. Hasılı 10.984 akça idi.

KARSOR (Tapu 387, s. 854) (Petekli): 1520'de 19 hâne, 11 mûcerred nüfusu vardi. Hasılıının 4000 akça olduğu tesbit edilmiştir.

KINDIS (Tapu 387, s. 856) (Lâleli): 1520 senesinde burada 2 nöker, 6 nökerzâde, 4 sipahizâde vardi. Geliri 1755 akça idi.

KOBLAT (Tapu 387, s. 853) (Armutlu): 1520'de 19 hâne, 11 mûcerred nüfusa malıktı. Hasılı 4000 akça idi.

KOGUNS (Tapu 387, s. 855) (Çakmaklı): 1520'de 15 hâne, 3 mûcerred, 2 sipahizâde vardi. Hasılı 3500 akça idi.

KOMPUR (Tapu 387, s. 853) (Duruköy): 1520'de 33 hâne, 11 mûcerred vardi. Hasılı 10.964 akça idi.

MADUR (Tapu 387, s. 854) (Moryayla): 1520'de 8 hâne, 3 mûcerred bulunmakta olup, hasılı 2850 akça idi.

MEZEHIKE (Tapu 387, s. 854) (Göztepe): 1520'de 53 hâne, 28 mûcerred vardi. Gelirinin 10.700 akça olduğu anlaşılmaktadır.

LÄKÜBAR (Tapu 387, s. 854) (Taşlıca): 1520'de burada 3 hâne, 3 mûcerred vardi. Gelirinin 1399 akça olduğu anlaşılmaktadır.

MUHŞEN (Tapu 966, s. 312) (Öztoprak): 1530 senesinde 23 hâne, 6 mûcerred, 1 hâne muâf müslüman vardi. Mahsulleri buğday, arpa ve bostan ürünlerinden ibaret olup hasılıının 4200 akça olduğu anlaşılmaktadır.

MUMANS (Tapu 387, s. 854) (Demirbilek): 1520 senesinde 23 hâne, 6 mûcerred bulunmakta idi. Hasılı 5670 akça idi.

NAHİZER (Tapu 387, s. 855) (Özlüce): 1520'de 7 hâne, 1 mûcerred, 4 sipahizâde vardi. Geliri 1330 akça idi.

SALAÇOR (Tapu 966, s. 311) (Aksu): 1530 yılında 1 hâne, 1 mûcerred müslüman 59 hâne, 23 mûcerred vardi. Mahsulleri buğday, arpa, akdari ve bostan ürünleri teşkil etmeye olup hasılı 11.682 akça idi. Burada bir de değirmen vardi.

SEMEHREKİ FISIRIK (Tapu 966, s. 311) (Şenköy): 1530 senesinde 20 hâne, 10 mûcerred vardi. Mahsulleri buğday, arpa ve bostan ürünleri teşkil etmeye olup hasılı 3850 akça idi. Burada birde değirmen bulunmakta idi.

TAPSOR (Tapu 966, s. 323) (Başköy): 1530 yılında burada 33 hâne, 20 mûcerred vardi. Geliri 10.990 akça idi. Koyde birde değirmen vardi.

TARPUNI-İ ULYÂ (Tapu 387, s. 853) (Yukarı Tarpuni, Yukarı Fındıklı): 1520 yılında 2 hâne, 1 mûcerred müslüman, 12

hâne, 5 mücerred vardi. Hasilinin 2500 akça olduğu anlaşılmak tadir.

TARPUNI-I SÜFLÄ (Tapu 387, s. 855) (Aşağı Tarpuni, Aşa ğı Fındıklı): 1520'de 10 hâne, 2 mücerred vardi. Geliri 4074 akça idi.

TIRHAT (Tapu 387, s. 856) (Kozlu): 1520 senesinde 2 hâne, 9 mücerred vardi. Hasilinin 2700 akça olduğu görülmüştür.

VARCENS (Tapu 387, s. 852) (Gülçimen): 1520 senesinde 39 hâne, 35 mücerred bulunmakta olup hasıl 11.000 akça idi.

VARTINIK (Tapu 387, s. 855) (Mescitli): 1520 senesinde 22 hâne, 10 mücerred nüfusa malikti. Gelirinin 7270 akça olduğu anlaşılmaktadır.

İSPİR (Merkez): (Tapu 387, s. 840) 1 dizdar, 1 kethüda, 43 merdan, 1 zalm, 1 miralay, 112 sipahi, 98 sipahizâde vardi.

(Hâne beş kişiden müteşekkil bir aile, mücerred ise bekâr kişidir).

Zaviyeler

Selçuklular Anadolu'da yeni bir şehir ve bölgeyi fethettikleri zaman, ilk iş olarak orada cami, medrese ve zaviye inşa ediyor, türccelerin, din adamlarını ve Türk nüfusunu buralara yerleştiriyorlardı. Sofu ve dervişler uc'larda toplanarak Türklerde gaza ruhunu canlandırmayı ve hem de çevrelerindeki hıristiyanları İslâm dinine davet ediyorlardı.

İslam dininde bulunan kolaylık, sadelik ve insanlara kulluktan uzak felsefesi ister istemez etraftaki hıristiyanları tesiri altına almış, bunun ötesinde tekke ve zaviye mensuplarının gayret ve hamile dolu yaşayışları, onlara ayrı bir güç ve kuvvet vermiştir. Bu suerte Anadolu, nüfusu ve kültürüyle İslâmlaşıyor, fetih hadiseleri manen ikmâl ediliyordu. Dolayısıyla Anadolu'da ilk yerleşme merkezleri tekke ve zaviyeler civarında meydana gelmiş ve gelişip büyümüştür.

Türk'ün «gökyüzünü» vatanının çadırı yapma» mefkûresini, İslâm'ın «everyüzünü secede yapmaya müsaît hale getirme ve zamana ezan sesleriyle hakim olma» anlayışıyle bütünlüğtreerek, İslâm dini ni Müslüman - Türk imanıyla yayan, bu Horasanlı gazi - dervişler,

cevrelerindeki insanlara her türlü yardımı yaptıkları gibi, zaviyele-
rinde aynı zamanda yabancı ve yolcuları da misafir ederek, onlara
sığınak ve misafirhane görevlerini de yapmaktadır.

Gürçü Atabeklerin İspir ve çevresini, Safevilerin Erzurum ve çev-
resini işgal etmeleri üzerine ıssız kalan bölgenin, yeniden sunni ve
sâdik ahalî ile şenlendirilmesinden sonra zaviyeler tekrar görevleri-
ne başlamıştır.

Osmalı İmparatorluğunun ikinci Erzurum Beğlerbeğisi Ferhâd
Paşa'nın zamanındaki tahriri gösteren 947 (1540) tarihli mufassal
dîrlik defterinin, «Defter-i Evkaaf-i Medâris ü Mesâcid ve Zevâyâ»
bahisinde, Selçuklular çağından beri bulunduğu anlaşılan eski köy
ve yolboyu tekeyeler ile ocakları ve öteden beriden gelerek buradan
şenlendirmeye başlıyan ahalî için söyle deniyor:

«Birtakım korkulur geçit ve halkın uğrağı olan köylerde, kadîm-
den zaviyeler vaz olunup; ahalisi Kızılbaş Feterât'nda perakende
olup gitmek ile, kurâ ve zevaya (köy ve zaviyeler) hâli ve harâb olup.
Ela olsa, Vilâyet-i mezbûre müceddeden kitâbet olundukda, ol hâli
ve harab olan kurânın châlisinden ba'zi kayd-i hayatı olanları,
Hazret-i Hüdâvendigâr-i gerdûn iktidârun eyyâm-i adaletinde vilayet
emnû emân üzere asûde hal olmağı; gelüp herbiri yerlerine
mütêmekkin olup, şenelüp Ahali-i vilayet-i mezbûre, zikrolan hâli ve
harab zaviyeler ihya olunması lobûb ve lazûmdur. Memâlik-i Mah-
ruse'ye dahi intifa' vardır, deyû rica eylemekleri ba'isden, vuku'u
üzere Der-i Deletnisaba arzolundukda... Ve sabiku'z-zikrolan ba'zi
evkaafun kurâları vadilerde vöki olup, kızılbaş-fetreti zamanından
berü kirk-elli yıl mikdâri hâli ve harab kalup; hâliya, vilayet-i mez-
bûre Hüdâvendigâr Hazretlerî'nün eyyâm-i saadetlerinde şenlenmê-
ğe yüztutup; etraf ü cevanibde perakende olan ahalisi gerû, cem
olup; evkaaf-i mezbûrun divanileri Emr-i Padışahi ile şenelüp ma'-
mur olmak şartıyla sıphâhiye verilmek ile, mâlikânelerinin bizzaruri
ziyade kitabî lazîm olup, hâliya henüz şenlemek üzere olmağın,
mûrtezikâsına şey'i Kalî nesne hasıl olup. Amma, devlet-i Padışa-
hîde birkaç zaman mûrûr edüp, külliyyen Vilâyet şenelüp ma'mur oll-
acak, vakifları dahi, kitabet olunduklu üzere, müsâ'aðde eder.»

Kanunu Sultan Süleyman zamanında, yukarıda belirtildiği gibi
yeniden tahrî edilerek açıklamasına müsâade edilen zaviyelerin, bu
günkü İspir hudutları içinde kalanlarını yine aynı defterden tesbit
ederek, okuya bildiğimiz şekilde aşağıda sıralamış bulunmaktayız.
Bazılının köy isimleri okunamamış, diğerlerinin köy isimleri de
okunduğu şekilde yazılmıştır. Bu zaviyelerin aynı zamanda vakif-
ları da okunduğu gibi yazılmıştır.

Bu zaviyelerden İspir Kaza merkezinde bulunan ve bu gün «Me-

lik Halli Gazi Camii» adıyla bilinen yerin, «MELİK HALİL ZAVİYESİ» olduğunu ve Hicri 814 yılında kurulduğunun tahmin edildiğini öğreniyoruz.

Bölge halkın bu zaviyeler ve mensupları hakkında büyüklerinden öğrendikleri bilgileri olabileceği ve bu zaviyelerin korunması için gayret sarf edeceklerini ümit etmekteyiz.

937 (1530) tarihli Evkaf Tahrir Defterinden tesbit edilen İspır kazasındaki zaviyeler: (Başbakanlık Arvişi Tapu 199).

Kaza-i İspır Tapu Tahrir Defteri No: 199
Hicri sene 937 »Evkaf«

1 — İspır'deki MELİK HALİL ZAVİYESİ :

Kaza-i İspır Zaviye-i MELİK HALİL neverallahu merkadehu der nefsi-i İspır. Neşihat der tasarruf-i fissülaha-i vel muhakkikin Derviş Maksut veled-i Şeyh Hoşgeldi an nesli-i Melik Halil.

Evkaf-i zaviye-i mezbure ankibel-i padışah-i ălem-penâh. Zemin ma Yoncalık der cıvar-i mezâr-i Melik Halil neverallahu merkadehu ma bat der mezra-i Gülnos (Gül-hoş) (bu günkü Gülnas) der şehr-i mezbûre vâkf-i zaviye-i mezkûre ankibel-i padışah-i ălem-penâh hasıl 120.

An kariye-i (Kumisvor?) tabi nahiye-i mezbûre malikâne vâkf-i zaviye-i mezkûre der mucib-i hüccet-i şer'iye ankibel-i padışah-i ălem-penâh hasıl 64.

Çiftlik: Der mezra-i (Kilkisor) (bugünkü İkisu) tabi nahiye-i mezbûre vâkf-i zaviye-i mezkûre hasıl 720.

Yekün 1534 El masraf becîhet-i meşihat fi yevm 2 Tahmini mekûlât fi sene 814 (kuruluş senesi tahminen H. 814'dür).

(Bu gün Melik Halli Gazi Camii ismi verilmiştir).

2 — Öztoprak (Mohşen) kıyındaki vazîye:

Zaviye-i MELİK HALİL neverallahu merkadehu der kariye-i (Mohurşin) (bugünkü Mohşen) meşihat der tasarrufat-i Derviş Eşref veled-i Pir Mehmet ve Derviş Kaya veled-i Derviş Ali an evlad-i ú (onlarım) ba-berad.

Evkaf-i zaviye-i mezbûre an kariye-i (Muhaburşin) elmezbûr. Tabi nahiye-i mezbûr. Rub'u Divâni Gayri ez rûsum-i örfîyye ve vâkf-i zaviye-i mezbûre. Ankibel-i padışah-i ălem-penâh. Hasıl 621.

Çiftlik: Der kariye-i mezbûre vâkf-i zaviye-i mezkûre. Hasıl 720

Yekün 1341 becîhet-i meşihat fi yevm 3.

3 — Zaviyenin yeri tesbit edilememiştir.

Zaviye-i Derviş Hüseyin veled-i Derviş Hasan der mozra-i (Meşanbos?) tabi nahiye-i mezbûre ba-berad.

Pir Mehmet birader-i ü M
 Tanrıvermiş veled-i Abdullah Caba
 Pir Hamid veled-i ü M
 Budak birader-i ü M
 Karaman veled-i Kutlubey Caba
 Mustafa veled-i ü M
 Abdurrahman veled-i Derviş Caba
 Şeyh ve liveled-i ü M
 Şahkulu birader-i ü M
 Pirkulu veled-i Caba
 Şeyh Ahmet veled-i ü M
 Şeyhi birâder-i ü M
 İnebey veled-i Şeyh Nurettin Caba
 Mahbub veled-i ü M
 Şeyh Nazar veled-i İnebey M
 Gündüz veled-i Musa Caba
 Mansur veled-i Hüseyin Ali Nökerzâde
 Dervîş Ali veled-i Şeyh el mezbûr zâviyadar zâde
 Dervîş Kemal veled-i Dervîş Hallî zâviyadar zâde
 Dervîş Karaman veled-i Dervîş Halî zâviyadar zâde
 Dervîş Sultan Ahmed birader-i ü zâviyadar zâde
 Pir Mehmet veled-i ü zâviyadar zâde
 Dede Ali birader-i ü zâviyadar zâde
 (Hane 10, mûcerret 19, imam 1, nökerzâde 1, zâviyaderzâde

6). İsimlerin sonunda görülen (ç) çift resmi veren bir çiftlik kâdar yer tutan, (M) bekâr, (Caba) yarım çiftlikten az yerî olan anlamına gelmektedir.)

Hasıl: Gayr-i ez-rûsum-i örfîye 1000
 Hinta (bügday) 100 kile Sâir (arpa) 60 kile
 700 (akçe) 300 (akçe)
 Çiftlik: Der karie-i mezbûre vakfı zâviye-i mezkûre hasıl 720
 Asıyp - harap
 yokün 1720
 el masraf becîheti meşîhat fi yevm 3
 becîhet-i mekolat (yeme içme)
 fi sene 640
 (tüm onun, onların anlamına gelmektedir).

12 — Yıldıztepe (Hotar) köyündeki ŞEHİT OSMAN zâviyesi :

Zâviye-i Şehit Osman der karie-i Hotar tabi nahîye-i mezbûre meşîhat der tasarruf-i Dervîş Ömer Şeyh veled-i İnebey ba-berat-i sultani.

Çiftlik: Der karie-i mezbûre vakfı zâviye-i mezkûre.

Fasıl 720.

becîhet-i meşîhat fi yevm 2.

İspir'li Âlim Ve Edipler

İspir'de bugüne kadar bir çok ilim adâmının yetişmiş olduğunu biliyoruz. Ancak bu kıymetli âlimlerin hayatı, ilmi şâhiyetleri ve eserleri hakkında çok az bilgiye sahibiz. Gönül arzu ediyor ki, meslekleriyle ilgili olarak araştırma yapan ilim adamlarımız bizim bu medarî iftihârimiz olan derârîlerimizi bize ve ilim alemine sunsunlar. Vücûda getirmeye çalıştığımız bu eserde yer alan şâhiyetlerin büyük bir kısmını MEHMED NUSRET EFENDÎ'nın 1338 basıtı tarihî «Târih-i Erzûrum» adlı eserinden, mümkün olduğu kadar bu günün dîline aktarmak suretiyle tanıtiamo çalıştık. Muhtemel hatalarımızın affedileceği temennisi ile memleketimizin yetişmiş olduğu bu gûzide şâhiyeti burada rahmet ile anmayı borç olarak telakkî ediyorum. Allah bütün geçmişlerimizin makamlarını cennet eyleye.

«Târih-i Erzûrum» yazarı MEHMED NUSRET EFENDÎ, ulemadan bir zat olan ve aşağıda kısaca bahsedilen Cemaleddin Ömer Fazıl Efendinin oğlu, İspirî Mehmed Efendinin de torunuudur. 1295 senesinde dünyaya gelmiştir. Yazmış olduğu bu eserde Erzûrum ve çevresinde yetişmiş ölim ve edipleri tanıtma çalışmıştır. Mehmet Nusret Efendi Alay Müftisi olup milletvekilliği de yapmıştır.

Eyübekir El-İsbiri ✕

Alim ve şairlerden Müfti Mehmed Hazır Efendinin babasıdır, Karabağa kadar giderek orada medrese tâhsilini bitirdikten sonra Erzurum'a gelip Hatuniye Medresesine müdderris olmuştur. Otuz senenin bu medresede ilim ve fen ile meşgul olmak ve tanınmış din adamlığını yetiştirmek suretiyle ömür sürdürmüştür.

Erzurum'daki bir çok ulemanın içdüzü bu zata dayanın. Olağan arasında «KARABEKİR» adıyla şöhret bulmuştur.

1125 tarihinde vefat eden İsbiri Ebubekir Etendi, Erzincanlı mezarlığında toprağa verilmiştir. Mezar taşında vefat tarihi kayıtlı değildir. Cesitli fenne dair on kadar eser yazmışlaşa da oğulları tarafından korunan bu eserler, 1244 senesinde Rusların Erzurum'ı istilası neticesinde, diğer değerli eserler ile gaspedilerek suretiyle İran'a götürülmüştür.

Hâzik Mehmed Efendi

Müderris - Şair ve Müftü Hâzîr Mehmed Efendi, Erzurum ulemasından İspîri KARABEKİR nâmîyle şöhret bulmuş Ebubekir Efendi'nin oğludur. Hicri 1102 (M. 1690) yılında Erzurum'da doğmuştur. Tam adı SEYYİD MEHMED ve mahîsî HÂZIK'tır. İlk ilminî, ulemâdan olan babasından öğrenmiş ve Erzurum Medreselerinde okuduktan sonra, şîr ve edebiyat zevkini ve alîlimî icazetini buradan aldıktan sonra, İstanbul'a gittiğimizde / Zamanının Şeyhülislâm'ı ile görüşür. İstanbul'u çok sevdikini bir gazelinde söyle belirtir:

Hak nasib eylerse bir dahi çıkmam Hâzik
Yok Sîtanbul kadar câyi mezâk ücrâda.

Bir müddet sonra gönülnü silah hasreti sardığından, Erzurum Müftiliği'ne tâyinini isteyip, bunu yaptrarak Erzurum'a gelmiştir. 1290'da tabedilmiş (Kafile-i Şura) da Hâzik Efendinin Erzurum'a geliş'i için «Sevdayı vatan müstevili hatır pür münâha olmağla Erzurum Müftiliği bilisithal şeddî rihâl ile şehidü dilarayı meram deragusû meram etmiştir.» denilmektedir.

Erzurum'a geldikten sonra İbrahimipaşa Medresesinde mudecirlik etmiş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Farisi çok kuvvetli olan Hâzik Efendi bu medresede İbrahim Hakkı Hazretlerini de okutmuştur.

1750 - 1752 yıllarında Ahiska'da bulunmuştur. Ahiska dokuları
Ahmed Paşa'nın yaptırdığı Ahmedîye Camii ile Ahmedîye Külliyesi
si adlı şâhserelere ve şadırvanlarına tarihler düşürmüştür.

Ahiska'dan dönüşünde tekrar Erzurum Müftiliği ve yine Müderisliğine devam etmekte iken Hicri 1177 (M. 1763) yılında vefat etmiştir. Hocası Hâzik Efendinin ölümüne, Hasanakaleli İbrahim Hakkı Hazretleri şu güzel manzum tarihi yazmıştır:

HÂZÎK EFENDÎ, İl-m-ercümenî,
Allâme kendi, dîm begîndi
Asrûnda evhad, kadriyle emced.
SEYYİD MUHAMMED, nâm-i bûlendi
HAK, rahmet etsün, rûhuna gitsün,
CENNET de datsun, bin sehd ü kandi.
HAKKÎ, denildi, fetvine târih:
HAKK'a yöndildi, HÂZÎK EFENDÎ.

Seyyid Mehmed Hâzik Efendi'nin, Erzurum Beylebeyisi Çeteci Abdullah Paşa ile müşavileri vardır. Onun İslâm Dini Bilgileri Üzerine yazdığı eserlerden ikisini adını biliyoruz:

1 — Kaadî - Beyzâvî Tefsiri üzerine yazılmış TA'LİKAAT:

2 — Kendisinin Müftiliği sırasında verdiği FETVÂLAR.

Daha çok Nef'i ile Urfa Nâbi'yi beğenerek onların tesirinde kalan şair Hâzik, tam ve müretteb bir DİVAN da yazmış olup, bunun Erzurum'da bulunan yazmalarına göre düzenlenen bir derlemesi, H. 1318 (M. 1900) yılında, Erzurumlu bilgin ve şair Abdurrezâk Efendi'nin himmetyle İstanbul'da 81 sahife halinde bastrılmıştır. Bu eserin cildi üzerinde şu kayıtlara tesadüf ediyoruz: «Erzurumi İbrahim Hakkı, kuddise sırrihü'lâî hazretlerinin farisi hocası ulemayi müteharriyinden tefsîr-i gazi üzre talkîti ve sair muteber telîfatıyla maruf ve 1180 senesi hilâlünde Erzurum Müftisi bulunan Hâzik Mehmed Efendi merhumun eseridir.»

Divan, bütün klasik divanlar gibi iki kısımdır: İlk kusatıd kışının baş tarafında bir miraciye görülmektedir.

Günâhkârim yüzüm kara sözüm beyhude avare
Bana benden olur çare, medet ey merhamet kânî.

O aynı zamanda kasideci bir şairdir. Erzurum'a tecavüz eden düşmanın vücutunu ortadan kaldırın paşa yarşılık söyle hitap ediyor:

Berekallah ey veziran-ı vezir pür hünér
Görmemiş kimse bir böyle gazayı ekber.
Az kalmıştı vere serhad-i İslâma halel
Ermişti Erzurum'a dehşetğar Tanrı.

Divanın ikinci kısmı gazeliyatıdır. Doğu büyündüğü Erzurum'u
öğen iki gazel basma Divan'da bulunuyor. Bunları, yurt sevgisi ve
memleket övgüsüne örnek olarak aktaralım:

OLSUN DA GÖR!

Erzurum'un âb ü tâbin, nevbahar olsun da gör!
Çeşme-sâr-i çesm-i pünhân, aşikâr olsun da gör!
Ol hilâl ebrû güzel, bedr olmamış mehdîr henûz,
Çârdeh sâle ciâvân-i işekâr olsun da gör!
Cûylar çekmez mi ol servi, derûn-i sineden?
Sâye-endâz-i kenâr-i cîybâr olsun da gör!
Gör, ne kantar dökecekdir şivekâr-i nâzda,
Çeşm-i mahmûru o şûhûn bâde-hâr olsun da gör'.
Biraz da mu'tedil olsa şitâsi Erzenerrâm'un,
Nice inkâr olur âb ü havâsi Erzenerrâm'un.
Vezân olsa nesim, ezhâr-i rengâreng-i kûhsâra,
Kokar anber gibi dağı, ovası Erzenerrâm'un.
Gehi aşıklara şemşir, gâhi gösterir pengâl,
Nigâh-i dilbere hâtr, riyâsi Erzenerrâm'un.
Nümâyişger dejildir ol kadar sâir bildâ âsâ,
Metânet üzredî tarh-i binâsi Erzenerrâm'un.
Ne izzetdir bu kim HÂZIK, misâl-i nâdire perver,
Ola bir sâdir-i rengin-edâsi Erzenerrâm'un.

Başka bir dörtlüğünde de Erzurum'u şöyle öger:

Reftâr-i dilârâsi değer Rûm-harâcını.
Mestâne güzelleri bulunur Erzenirâm'dur.
Serd olsa havâsi ne kadar Erzenirâm'un,
HÂZIK, yine bir belde-i pâkize-i Rûm'dur.

Mehmed Hâzik Efendi'nin, zamanında dillerde ezber olmuş hikmetli beyitleri de çoktur. Birkâk örnek de bunlardan verelim:

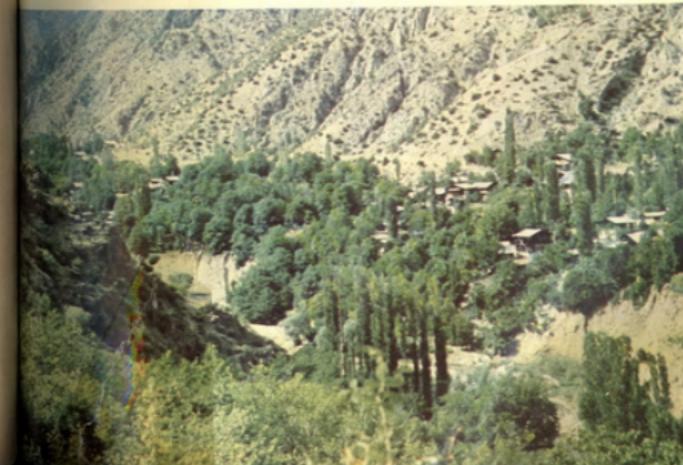
Kisb-eyle gönü'l, davîyi merdâneyi boş-ko,
Lebriz-i mey ol na'ra-i mestâneyi boş-ko.

Hod-perstân, zû'mile allâme-i devrân olur,
Mekteb-i ifrânu gelse, tifl-i ebcedhân olur.

Hamdü-lillâh, terk-i matlab neyl-i kâm oldu bana,
Mimerâm-i çarhdan, ancak merâm oldu bana.

Hunut (Çamlıkaya) nahiyesine ait iki görünüş.

Dünyâda kimse sükhta-i hasret olmasun,
Fırkatte, intizârkeş-i uslat olmasun.

Aks-i rukh-i yâr içün, hayli nazar eyledim;
Kendimi gördüm yine, sürüt-i âyinede.

Ne lâl-i yarı bus etdün, ne sermest ü müdam oldun
Usandım haslı dünyadan Hâzik kendi kendimden.

Mehmed Hâzik Efendi'nin Divanının tam nüshaları yazma olarak şu İstanbul Kütüphanelerinde, gösterilen sayıda bulunuyor: Ali-emiri-Manzum Âsâr 89, 90, 91 (üç adet), Reşîdefendi 749, 750 (iki adet), Esadefendi 2621, Âtîdefendi 2062, 2063 (iki adet), Üniversite 1731, 2854, 3432, 3542 (dört adet).

Sâir Mehmed Hâzik Efendi'den bahseden başlıca eserleri de belirtelim: Silahdarzâde (s. 24), Şefkat Tezkiresi, Sicill-i Osmani, Ârif Hikmet Tezkiresi, Râmîz Tezkiresi, Osmanlı Müellifleri, Esadefendi Tezkiresi, Hâfız Hüseyin «Vefeyâtül-Ayyansarayı», Keşfuzzünün-Zeyli, Mehmed Nusret «Târihîci Erzurum», Fındikoğlu Ziyâeddin Fahrî «Erzurum Şâîirleri», İnehanzâde Mehmed-Nâîl «Tuhfe-i Nâîili».

Kadızade Mehmed Efendi

İspir'de dünyaya gelmiştir. Annesi İspir Kadısı ile evlendiğinden üvey babasınanisbetle «KADIZADE» denmekle meşhur olmuştur. İspir'de büyüp yetiştiğinden «İspirî» diye anılır. İlk tâhsilini İspir'de yapmış ve Erzurum'da icazet almıştır. İstanbul'a gelerek zamanın meşhur âlimlerinden Kazâbâdi Hocanın dersine devam ederek ikinci icazeti almayara muvaffak olmuştur.

Erzurum'a döndükten sonra Sultanîye Medresesinde müderrislik yaparken Erzurum Müftülüğüne töyin edilmiş ve bu görevde on beg yil kalmıştır.

Kadızadé Mehmed Efendi H. 1173 (M. 1759) yılında vefat etmiştir. Kendi elyazması 23 cilt eseri Birinci Cihan Harbine kadar coçukları tarafından kütüphanesinde saklanmaktadır. Bunlardan «Ravdatû'l Cennat» şerhi, Şerhi-i Kelime-i Tevhid, Ahval-i Kabir Risalesi, Sa'dîyye Risalesi, Kalâidû'l Mercan fi Ahkâmu'l Can, Bahûrî'l Fetâvi meşhur müellifindendir. Bunların hiç birisi tab edilmemiştir. Dr. M. Fahreddin Kirzioğlu İspirî bilgin ve hattâtlarının eserlerinden 20' den coğunu, İspir'de Kadızâde eden Erzurum'lî Millî Mücadele büyüklerimizden Nâibzâde Hoca Râîf Efendi'nin eline geçtiğini ve kütüphanesinde bulduğunu, bu kitapların 1968'de Atatürk Üniversitesi'nde açılan «Erzurum yazma ve basma eserler sergisi»nde sorgilen-

diğini ve şimdî tüccârdan Selâhattin İpcî beğde olduğunu belirtmektedir.

Kadızade Mehmed Efendi mutasavîf ölimleri red ve inkârdâ fazlaca taassub gösterdiğiinden Şeyh İbrahim Hakkı Hazretleri kendileri ile ilgili olarak şu beyti söylemiştir:

Birunundan nümayişler hemen aynı derunudur
Anınçın kâmet-i Müftî Efendi eğri büyürdür.

Kadızade Mehmed Efendi İspir'de Kadioğlu Medresesini 1138 senesinde yaptırıp, vafkettiştir. Allah Rahmet eyleye.

El-Hac Hüseyin Efendi

Bu zat İsbîri Mehmed Efendinin biraderidir. Cörmeli deresinde bulunan Değirmendere köyünde «Cırkına nam ile tanınan Ömer Ağa»nın oğludur. Küçük yaşlarında biraderinin yanına gelip, İbrahim Paşa medresesinde tâhsile başlamıştır. Az zamanda kendini gösterecek halk arasında büyük bir şöhrete kavuşan Hüseyin Efendi, bilerek halk arasında büyük bir şöhrete kavuşan Hüseyin Efendi, biraderi Mehmed Efendiden ders almasına rağmen; icozettini Müftizade Mehmed Efendiden almıştır. Bir aralık Amasya'ya giderek kuraat-ı seb'a ve açere (Kur'an Kerimi yedi makam ve on rivayet üzere okusma) tâhsil etmiştir. Müfti Edhem efendinin kitabı hizmetinde de bulunan Hüseyin Efendi, biraderi Mehmed Efendi gibi fikih ve takvînî sahibi bir zat idi. Baba Paşa merhum, Haydarî zaviyesini ikram olarak kendilerine vermişlerdi.

Bir gün merhum Hüseyin Efendi medresede otururken Türkmen den bir erkek ile bir kadının huzura varıp, birbirlerine talib olduklarından nikâhlarının kıylamasını rica ile, hediye olarak bir torba yoğurt takdim ettikleri; ancak Hoca efendinin: «yoğurt kâfi değil, yoğunda bir de kuzu olursa o vakit nikâh kıyalacağını...» söylemesi üzerine erkeğin, yanındaki kadına dönerek «sen beni kocalığa kabul ettin mi?» sorusuna kadından «kabul ettim» cevabını aldıktan sonra «öyle ise ben de seni aldım, zevceliçe kabul ettim» diyerek kâfir dan çıkarırken Hoca Efendinin o anda yanında bulunan hizmetçisine dönerek «şer'ân bu nikah mu'teberdir. Kuzadan vazgeçtik yoğurt gitmesin.» dediği latif bir rivayet olarak anlatılır.

Bu zat ilk defa icozetmiştir. Vefat tarihi 1255 olup kabri Darindere'dedir.

Cemaleddin Ömer Fazıl Efendi

Derin bir şefkat ve merhamet hissine sahip olan bu zat fakih ve takva sahibi «İsbîri Mehmed Efendi»nin oğludur. 1230 senesinde Erzurum'da dünyaya gelmiştir. Doğumundan, südün kesilinceye kadar hiç bir vakit abdestsiz olarak emzirilmeyen Ömer efendinin terbiyesi ile bizzat validesi meşgûl olmuşlardır. Babası, cocuğun büyük bir adam olacağının doğumundan önce rüya veya ilham ile anlamış olacaklar ki, hanımına hitab ile: «Hamile olduğunuz çocuk erkek olacak dünyaya geleceklerdir, Zînhâr abdestsiz süt emzirmeyiniz...» diye emir buyurmuşlardır. Ana karnındaki çocuğun kız veya erkek olacağını bilmek Mugayyibât-ı Hams aytetine (beş hususun önceden bilinmeyeceğine dair ayet-i kerimedir ki bu beş husus; kıymetin ne zaman kopacağı, yağımurun ne zaman yağacağı, ana karnında olanlar, yarın başa ne geleceği ve insanın nerede öleceğidir. —34. ayet Lokman süresi—) göre mümkün olamayacağı sabit ise de bunun, Allâhın velî kulları kalbine bir ilham ile bildirmesinin mümkün olduğunu belirtmek gerekir.

Henüz dört yaşında iken, Buhara seyyahlarından Ni'metullah Efendi isimli bir zat, kendisinin ebcedhan olduğunu görünce şu beyti söylemiştir:

Devr etdikce semada seb'u-i seyyareler
İrtifa' bulsun cihanda ilm ü sâñ ile Ömer.

(Yedi seyyare gökyüzünde dolaştığı müddetce Ömer'in ilim ve şanı da yücelsin).

İbrahim Paşa medresesinde «Küçük İmâm» lakabı ile tanınan bir zat tarafından Kur'an ve tecvid dersleri alan Ömer, henüz altı yaşılarında iken pederleri vefat etmiştir. On yaşlarında, meşhur Mahurî Ahmed Efendiden serif dersi almış ve onsekiz yıl devamlı çalışmış suretiyle Kur'an ilmine büyük ölçüde vakif olmuştur. Tahsilî esnasında okuduğu kitapları bizzat kendi eliyle yazmış ve onlara bir çok notlar eklemiştir. Yedi senede tamamladığı «Sa'dîn Mutavvelî» nefis eserlerindendir. 1259 senesinde Hocası Hicâza vefat edince icozette name alamamış, fakat icozette name alacağı vakti bekleyerek ilmi etrafında toplanan yüzden fazla talebeye çeşitli fenlerden ders vermeye başlamış ve böylece şöhreti az zaman zarfında bütün memlekete yayılmıştır.

Gençliğinden beri Kadızade İbrahim Efendinin fetva kitabı hizmetinde bulunduğu için fikih ilminde ihtisas kazanarak akranı arasında «imâm-ı A'zam-ı Zaman» diye yad olunmuştur. 1265 senesi

sinde «Ruhü'l Manâ» tefsirlerinin sahibi ve müellifi olan «Alusi Seyyid Mahmud Efendi»nın Bağdat'dan İstanbul'a geceren Erzurum'a uşradıkları bir sırada kendilerinden «Nebeî» tefsirini okuyarak ıcazet name olan Ömer Fazıl Efendi, üçüncü defa icazet vermek üzere iken vefat etmiştir.

1280 tarihinde Vali «Emin Muhiş Paşa» kendilerini Erzurum müstililine tayin ettimiştir. Harikuledede bir hafızaya malik olduğundan kendisine müracaat ile herhangi bir mesele hakkında fetva isteyenlere düşünmeye gerek duymadan ve kitaba müracaat etmeden cevap verir; tecrubeten bu cevabın kaynağı nerededir diye soranlara kaynağın faslıını, bâbını, hatta satırlarını söyley ve oradaki ibareyi aynen okurdu. Fikhin bütün tefferruatını kâdeleri ile bili, bütün fikhî dâlimlerini hal tâcümeleri ile söylüyor. Kavaid-i Külliyyeden manâ cikârabilgi ve yorum yapmayı muktedir olduğu için yedinci dereceden mütchîh addedilirdi. Zamanımızın müftüler gibi kâtib-i nukul olmadığından Müftî'l-enâm (büyük müfti) ünvanına sahipti.

Uzun müddet Şeyhler Camilinde «Tefsir-i Kadî», Esâd Paşa Camiinde «Şifa-i şerîf» dersleri vermek suretiyle, büyük cemaatleri fesinden müstefid kılan CEMALEDDİN ÖMER FAZIL Efendi 1303 senesinde Muharrem ayının onuncu günü 73 yaşında iken vefat etmiştir.

X Haşi-i Zade Şeyh Hacı Ali Efendi

Aslen İspîr Kasabasındandır. Alim bir zat olan Hüseyin Efendinin oğludur. Daha gençlik yıllarda dervîşlik yolunu tutarak nefsi ile savâşmış, îlahî bir cezbeye kapılmıştı, İbrahim Hakkı Hazretlerinin oğlu Şeyh Şâkir Efendiye mensub idi. Şeyhine olan bağlılığından dolayı «şeyhi ile oturur, şeyhi ile bakar, şeyhi ile söyler» olmuştu.

İlahî bağlılık sırrını bilmeyen cahil halk onu deli zannederdi, îlahî hi aşk ile bütün vücudu yanar, tutuşurdu. Kırk sene belinde zincir, hrâkası altında kıldan yapılmış bir gömlek ile gezerdi. Marifetnameyi sadık bir arkadaş gibi daima yanında taşıır, yanına gelenlere okuturdu. Cahil kişilerden yanına gelen olursa büyül bir alçakgönüllülük ile güya muhatabinin halini söyley gibî, nefsin kötülüklerinden bahsederek, tesir altında bırakın bir ifade ile onları doğru yola davet ederdi. Onun haline vakıf olmayanlar söylediği sözlerden bir manâ cikaramazlardı. O hali bilenler ise bu sözleri îlahî bir işaretmiş gibi zevk ile dinlerlerdi.

Umumi harbin çıkışacığını müridlerinden birine harpden yirmi senen önce haber vermişti. 1325 (?) senesinde vefat etmiş ve mübarek cesetleri Erzincan Kapı mezarlığını defnedilmiştir.

X Necmeddin Mehmed Rıza Efendi

Ömer Fazıl Efendinin biraderidir. Çocukluğundan başlayarak biraderleri yanında tahsile devam ile icazet almıştır. Yirmi sene Ömer Fazıl Efendinin kitabı hizmetinde bulunmuş ve fikhî ilmini öğrenmiştir. Varını yoğunu fukaraya vermekten çekinmeyen bu zat 1321 senesinde vefat etmiş ve mübarek cesetleri Erzincan Kapı mezarlığını defnedilmiştir.

X Mustafa Niyazi Efendi (Şeyhü'l-Kurra)

1262 tarihinde İspîr Kasabasında Karakoc köyünden Hüseyin Tosun Bayraktar'ın oğlu olarak dünyaya gelmişlerdir.

On yaşında Kur'an-ı Kerim'i hifza başlayarak hafızlar arasına katılmış, Bayburdi İbrahim Efendiden serif ve nahv (dil bilgisi) okumuştur. Mevlâna Halîd Hazretlerinin ileri gelen halîfelerinden Tor-tumi Feyzi Efendiye inab etmiş (bir mürsîde baş vurup tarikata girme) ve zikrullah ile meşgul olmuştur.

Biraderleri yerine rize-naflâhâ ve İlâ-yı Kelimetullah (İslam dininin tevhîd akidesini şanına lâyik bir şekilde yaymak) Sirp, Karadağ muharebelerine filen iştirak ederek cihad sevâbına nail olmuştur. Yedi sene devam eden seferinde Rumeli memleketlerini gezmiş, İpek kasabasında Vücûh-i Kiraat (Kur'an-ı Kerimi okuma kâdeleri) Şeyh Mahmud Efendiden öğrenerek icazetname almıştır.

Rumeli'den döndükten sonra İstanbul'a gelip Nakşîye Tarikatı şeyhlerinden meşhur Gümüşhanî Ahmed Efendinin dergâhına bir sene devam ederek Şeyh Hazretlerinin emirleri ile Erzurum'a gönderilmiş, İbrahim Paşa ve Caferîye Camilerinin imam ve hatibi olmuştur.

Ulemâdan hemşehrîsini bulunan Ömer Fazıl Efendinin dersine devam ettiği gibi, Ahîskâvî Hâzîf İbrahim Edhem Efendiden Kiraat-i Seb'a ve Aşere öğrenmiştir.

Erzurum'da geçen ömrünü Hâzîf yetiştirmeye hasretmiş, birçok ehl-i Kur'an yetiştirmiştir. Nurani yüzlü hoş sohbet bir zat olup bütünlüğünde bir an olsun Allah korkusu ve Allah sevgisinden ayrılmayan vefakâr bir zat idi. Hâk yoldan ayrılanlara yüz vermezdi. Misafiri sever ve hürmet ederdi. Vüzera yanında düşündüğü gibi söyley, hocalarına karşı duyduğu saygıyı onların çocuklarına karşı da duyar, hal ve hatır sormaya gittiği vakit hocası yanında oturmuş gibi edebden ayrılmıştır.

1325 senesi Recep ayının Pazartesi günü 63 yaşında vefat etti ve hocası Fazıl Efendinin kabri yakınlarında defnedilmiştir.

İki çocuğundan Osman-ı Zinnureyn Efendi Ermeni eşkiyalaları ta-

rafindan 1334 senesinde şehit edilmiş, diğer oğlu Hafız Mehmet Sa-lih Efendi Erzurum Mebusluğu görevinde bulunmuştur. Babalarından dolayı Yeşilimamzadeler denilmiştir.

Ziya Paşa

Asıl adı Abdulhamit Ziyaüddin olan şairin ailesi İspir Kazasının Kerob köyündendir, 1829 yılında doğmuş, 1880 yılında Adana'da vali iken vefat etmiştir. Babası Erzurumluydi tanınan Feridüddin Efendi, annesi İtir hanımdır. İki defa evlenmiştir. İlkisini erkek biri kız üç çocuk sahibi olmuştur. Ziya Paşanın zeki, cesur ve sözünü esirgemeyen bir yaradılışa olduğunu kendinden bahseden kaynakları yazıyor. Tahsilinden sonra 1845'lerde memuriyete başlamış, fransızca'yı da bu sıralar öğrenmiştir. Devlet memurluğu fasılalarla 1867'ye kadar devam etmiş, bu türkçe arkadaşlarıyla Paris'e kaçmıştır. Dönüşten sonra tekrar memuriyet hayatı başlamış, 1878'de Adana Vâilliğine getirilmiştir. Memuriyetleri yanında şiir, gazete makaleleri, tercümé, hatırat, pedagoji gibi türlerde kalemla faaliyetlerinde bulunmuştur.

Ziya Paşa'nın neşredilmış bir çok eseri vardır. Biz onun şiirlerinden seçtiğimiz bir kaç beyiti alıyoruz:

Milliyeti nisan yederek her işimizde
Efkâr-i firenge tebaigyet yeni çıktı.

Bi-bahâ olanın bağına bir katresi düşmez
Baran yerine dürr ü gûher yağsa semâdan

Yıldız arayıp gökte nice turfa münecim
Gaflet ile görmez kuyunu reh-gülerinde

Ayinesi iştir kişinin lâfa bakılmaz
Şahsn̄ görünür rütbe-i aklı eserinde

Onlar ki verir lâf ile dünyaya nizamat
Bin türlü teseyyüb bulunur hânelerde

(Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil, Ziya Paşa Üzerine bir araştırma Erzurum - 1970)

HALK OZANLARI

İspir köylerinde ustası olmadığı halde kendi kendini yetiştirmiş bir çok halk ozanı da vardır. Bunlardan ikisini burada zikretmeden geçemeyeceğiz. Gönlü isterdi ki hemen hepsinin şiirlerini derleyip,

kendilerini tanıtalım. Ancak bu işin başlıbasına ihtisas isteyen bir iş olduğunu biliyoruz. Esasen bu derleme işini yapmaya görevimiz从来不曾有过，因为我们的时代已经过去。

Aşık Hicranı

İspir'in Ahbunus köyünde 1908 yılında doğmuştur. Emişoğullarından İlyas'un oğludur. Asıl adı Hacı olup, mahsesi Hicranı'dır.

Aşık Hicranı bir dörtlüğünde diyor ki:

Vilayet Erzurum, Sancağım İspir,
Öz ana yurdumda görmüşüm tahsil
Okuyup yazdırıldım künemi bir bir
Bize Ahbunusu Hicranı derler.

Gönlü ile başının dertte olduğunu belirttiği bir şiirinde de:

Äciz kaldım bu gönümün elinden,
Nerde hâkim görse davaya gider.
Elçekmez tabibden herdem yareli
Kuşanmış kılmcın kavgaşa gider.

Aşık Hicranı'nın bütün şiirleri derlenip basılamamıştır.

Aşık Yani

Kırk bucagi Güney Köyünden Üzeyir oğlu 1934 doğumludur. Asıl adı Tayyar Karagüllü'dür. Mahsesi aşık Yani'dir. Onbir yaşındayken ve hic kimseden ders almaksızın şiir söylemeye başlamıştır. Tahsili yoktur. Şiirleri yazılı bir eser durumuna getirilmemiştir. Şiirlerinden bir örnek verelim:

Dedim reçber oldum ekeyim tohum
Haneler yaptırdım fakirler bahim
Elime geçmedi bir gabal hakim
Onun da çögusu samana çıktı.

Dedim varayım ustaya olayım çırak
Körüyü patlattım usta der eyvak
Para bidden oldu yüzlerca irak
Kefil verdim iki kolumn üryana çıktı.

Boynuma takılmış rızık kemendi
Değirmen yaptırdım tutmadı bendi
Ben saja gevirdim o sola döndü
Ahuri harap oldu verane çıktı.

TÜRKÜLER VE MANİLER (BİR İKİ ÖRNEK)

İspir'in ağaçları
Türlü çiçek başları
Galem ile çekilmiş
O yarımin gaşları

Ses verdim yana yana
Ses verdim yar uyana
Nece bir yalvarayım
Gendinnen olmuyana

Yaş odu kuru odun
Yanmam diyebilir mi
Bekâr kız bekâr oğlan
Almam diyebilir mi

Ay doğdi mi doğdi mi
Yıldız tamam oldu mi
Aldız getdiz yarımi
Bölük tamam oldu mi

Ay doğar evimize
Gurban gelinimize
Galaylı sini gibi
Yahuşur evimize

Gahveyi büşürürüm
Gorharam daşururam
Yarın geldi deseler
Ahltı: şasururam

İspir'in Coğrafi Durumu

İspir Erzurum'un kuzeyinde olup Rize, Artvin, Tortum ve Bayburt ile komşudur. Kuzeyinde Karadeniz Bölgesi ve Güneyinde Doğu Anadolu bölgeleri arasında, Coruh nehrini mecrası ve orta Coruh havzasında bulunmaktadır olup, dağlık bir alanı kapsamaktadır. Yüzölçümü 2805 kilometre karedir.

Yüzey Şekilleri :

İspir bölgesinin özelliği dağlık bir alan olmasıdır. Doğu Karadeniz kıyısından itibaren başlayan dağlık sahalar Coruh nehrini havzası huddudunda yüksekliğini daha da artırrarak, Doğu Anadolu bölgesi övrü tutulursa yurdumuzun en yüksek sıvılığını meydana getirir. Keamer doğandan (3250 m.) itibaren kuzey doğu yönünde gelişen sırasıyla, Vercenin tepesi (3711 m.), Harman Tepe (3159 m.), Karacelis Tepe (3331 m.), Gölkuşaklı Tepe (3173 m.), Tatos dağları (3500 m.), Hunut dağı (3580 m.) ile devam ederek en yüksek değerini Kaçkar dağında (3937 m.) kazanır. Bu sıradagliara tarih boyunca Barhar dağları denilmiş olduğu halde bugünkü coğrafyacılar Rize Dağları

veya Karadeniz Dağları ismini vermektede devam etmektedirler. Ne var ki yöre halkı yine de Barhar Dağıları demekte devam etmektedir.

Coruh havzasını Doğu Karadeniz bölümünden ayıran yukarıda adı geçen sıradalar sisteme dahil olmayan ve fakat bu sıranın güneyinde yer alan ikinci dağ sistemi Barhar Dağları yönünde gelişerek İspir ilçesi topraklarını iki kisma ayırr. Batıdan Deliktaş dağları (2600 m.) ile başlayarak Kurucayurt dağı (2730 m.), Pamuklu dağı (2500 m.), Ortadağ (2480 m.), Kovak dağı (Eğkens yayası) (2547 m.), Çipot dağı (2882 m.), Korga dağı (2364 m.), Dap dağı (3186 m.), Deve dağı (3363 m.) ile sıralanır. Bu dağ sırasında Koc dağı (2700 m.), Diliklek dağı (3466 m.), Asnayırlı dağı (3040 m.), İşmir tepe (2456 m.), Akirlik dağları (2633 m.), Suvarı tepe (2421 m.), Soğanlı tepe (3527 m.) yüksek noktalardan bir kaçıdır.

İspir'in Tortum ve Erzurum hudutunu oluşturan muhtelif yönlere uzanmış dağ sistemi de doğudan başlayarak, Deve dağı (3363 m.), Bulancık tepe (2975 m.), Mescit dağı (3240 m.), Kurusırt tepe (2442 m.), Ardıçlı tepe (2670 m.), Bozan dağı (2924 m.) ile batıya doğru uzanırlar./

Bölgemizde yüzey şekillerini meydana getiren dağ sıraları esas dağ oluşuyonu takip ederek iki esas sıraya bağlı kalıp, muhtelif tali dağ sıraları meydana getirmektedir. Genel olarak havza akarsularının da bu dağ sıraları yönünde olarak akmaları gerekmekte ise de, bu hal bir kaide teşkil etmemektedir. Çok yerde Coruh nehrini ve kollarını dağ sıralarına uygun vadiler meydana getirmekle beraber, bozlu yerlerde de dağ sıralarına gerçekten dikey bir yön kazanmışlardır.

Karadeniz kıyı çizgisine paralel uzanan Barhar Dağlarının Coruh nehrine bakın gürün yamaçlarında bulunan akarsular ve vadiler şebekeleri seyrek ve normal görünüştedir. Yamaçlardaki düzülük ve yeknesaklığa mukabil, akarsu yataklarından, kütlenin mekanik oşınmaya karşı değişik olan mukavemetin bağı olarak, fazla eğim, eğim basamağı ve hatta bariz eğim kıvrımları görülmektedir. Burada kayaları teşkil eden granit ve gnezdioritler suyu geçirimiğidir. Az yağışlı ve kurak bir iklim şartına sahip bu yamaçlarda, şiddetli fiziki parçalanma neticesinde ufanınma meydana geldiği görülmektedir. Anı sıcak ve soğuk ısı farklılığından dolayı granitlerin kabuklar halinde ayrılmış ufanınmasa derelerin Coruh nehrine kavuştuğu yerlerde büyük cawil depoları meydana getirmektedir. Coruh vadilerine açılan Salacor, Hunut ve Çapans dere vadileri gibi vadilerin yuvarı ve orta kısımlarında tekne vadileri hakimdir.

Coruh vadisinin güney kısmını oluşturan dağların yamaçları derelerde fazla miktarda yarılmıştır. Bu yamaçları oluşturan kütler

suya geçirilmiş oldukları için, akarsu ağı seyrek olmasına rağmen vadiler toprağı kolayca aşındırarak derine kaçmışlardır. Bazi yerlerde de geçirimsiz küteler bilhassa kil ve marndan meydana gelmiş ve toprak, üzerinde teşekkür etmiş akarsu şebekesi ile fazla silince parçalanmıştır. Bu türlü arazide devamlı kayma görülmektedir. Bu derelerde de fiziki ufanınna neticesi cawil depoları olmuştur.

Kırık nahiyesinin bulunduğu sahada deprasyonun tabanı düzleşmiş ve kısmen genişlemiştir. Coruh nehrinin mecrasıında, Mescit dağının batıya bakın yamaçlarında fazla sirk gölü mevcuttur. Bu dağın göller 2700 m. civarında teşekkür etmiştir. Leylek boğazında Coruh nehrı dik kenarlı ve dar tabanlı boğaz vadisi oluşturur.

Dağları enine veya boyuna kesen akarsu vadilerinin Coruh havzası içinde sık bir şekilde meydana getirdiklerini, fakat geniş yataklarını teşekkül ettiremediklerini tespit etmek mümkündür. Ancak, akarsu vadilerinin her noktası dik duvarlar halinde, boğaz veya kanyon vadisi görünümünde de değildir. Bu sebebeden yerleşme merkezleri çok yerde vadilerden ziyade, vadinin az eğimli yüksek yamaçlarından teşekkür etmiştir. Yerleşme noktalarının vadi tabanından uzaklaşmalarının sebebini başka tesirlerin yanında, su taşkınlarından korunmak, yerlesmeye en uygun vadilerin yanında, su taşkınlarından mevcut bulunmaması ile izah etmek mümkündür.

Coruh havzasındaki akarsular, çığlarında yerleşme veya ekime enverişli olujących depoları meydana getirememiştir. Bunun yerine vadilerin büyük yatağı yan derelerin yüksek yayılalardan sürükleylerek getirdikleri morenlerle doludur ve bu akarsu yatakları cawil depolar haline gelmiştir. Bununla beraber akarsuların bilhassa yuka-ri çığlarında meydana gelmiş bulunan ılımlı ufaklı düzülük veya az eğimli yerler, bugün birer yerleşme merkezleridir.

Muhtelif tesirler altında kalarak aşınan, parçalanan Coruh havzasının yüzey şekilleri bakımından dikkati çeken özelliğini, dağlık olması ve bu dağların akarsu çığları boyunca aşınarak, dar ve derin boğaz vadilerinin husule gelmesidir diye izah edebiliriz.

İklim Şartları

Orta Coruh havzasında bulunan Camlikaya (Hunut), İspir Merkez, Pazaryolu (Norgâh) ve bunlara bağlı köylerin iklim şartları ile Kırık nahiyesi ve köylerinin yerleştiği Yukarı Coruh havzasının iklim şartları çok büyük farklılıklar gösterir.

Orta Coruh havzasının denize yakınlığı iklimin genel görünüşünde müsbat bir etkileme için yeterli görülmemesine rağmen yörenin Barhar (Karadeniz) dağ sıraları tarafından denizle ilişkisinin kesil-

mesi Karadeniz ikliminin müsbet etkilerini azaltmaktadır. Bunun yanında Coruh olgunun güneyinde uzanan dağlar da yöre ile Doğu Anadolu yükselişinin sert ikliminin etkisini azaltmaktadır. Bu sebepler orta Coruh havzasına ayrı bir iklim özelliği sağlar.

Çamlıçay'a dan yukarıya Bayburt istikametine gidişinde Coruh vadisi tabanında ve yamacın alçak kısımlarında hüküm süren yumuşak iklim şartları sertleşmeye başlar, böylece Doğu Anadolu bölgelerine ulaşılır. Sıcaklık farkları artar ve bu bakımından karaşal iklime yaklaşan bir özellikle kazanır.

Cörmell nahiyesi Doğu Anadolu'nun en soğuk bölümü üzerinde bulunduğu için kişi mevsimi, yılın yarısından daha uzun bir süre, yi içine alır. Ekim ayında açılma başayan sıcaklık dereceleri, özellikle Ocak ayında azami dereceye düşer. Kar yağışı olan bu devre, şiddetli soğuktur ve etkisini Nisan ayında kadar sürdürür.

Orta Coruh havzasında ise oluk vadilerin ekime ve dökime müsait tabanlarında ne deniz kıyısındaki kadar çok yağışlı deniz iklimi ve ne de Doğu Anadolu yüksek ova ve yaylalarında hüküm süren uzun kişi mevsimi kara iklimi görümez. Nitelik kişi mevsiminde Doğu Anadolu antisiklonundan gelen soğuk hava kütlesi bu havzada açıcalarak fohn karakterinde ilk bir hava akımı hissü getirir.

Meteoroloji İstasyonları :

Istasyon adı	Enlem derecesi	Boylam derecesi	Yüksekliği Metre	Kuruluşu
İspır (Merkez)	40 29°	41 01°	1200	1954
Çamlıkaya (Hunut)	40 46°	41 12°	1000	
Pazaryolu (Norgâh)	40 24°	40 18°	1500	
Kırık (Hoga)	40 18°	40 55°	1900	

İspır'de en düşük sıcaklık ortalaması gösteren ay Ocak -4.6°C en yüksek sıcaklık ortalaması gösteren ay Ağustos 20.1°C 'dir. Kırık nahiyesinde ise Ocak ayı ortalaması -7.0°C ve Ağustos ayı ortalaması 17.1°C 'dir.

Bölgemizde en fazla yağış Mayıs, en az yağış Ağustos aylarında olur. İspır'ın yıllık ortalama yağış miktarı 410.3 mm dir. Kırık nahiyesinde en fazla kar kalınlığı Ocak ayında görülmektedir ve ortalaması 70 cm civarındadır. Genellikle kar yağışı Ekim ayı sonlarında başlar ve Mayıs ayında tamamen kalkar.

İspır bölgesinde bariz rüzgar yönü kuzeybatıdır ve bu yönden karayel eser. Bu hakim rüzgarın yıl içerisinde estiği günlerin orta-

ması 235 gündür. Batı rüzgarı karayeli takip eder. Batı rüzgarı da yıldız 85 gün, güneydoğu rüzgarı 26 gün, lodos da ancak 15 gün eser. Kuzeydoğu (poyraz) rüzgarı diğerlerine nazara çok az esmektedir. Rüzgârlara mahallenin aynı adlar verilmiştir.

Akarus Şebekesi ve Göller

İspır ve çevresinin akarsu şebekesi, Coruh ve kollarından ibaretir. Bilindiği gibi Coruh nehrinin belli başlı akarsularından biridir. Coruh Nehrinin boyu Mescit dağının batıya bakan yamaclarındaki Viranşehir göllerinden başlayarak Karadenize kadar 466 kilometre, Mescit dağı Sovyet Rusya sınırlına kadar hudutlarımıza içerisindeki uzunluğu 442 kilometredir.

Kaynağını Mescit dağının batıya bakan yamaclarındaki Viranşehir kirete göllerinden alan Coruh önceleri ana istikameti hilafına batıya doğru ilerleyerek Mescitli köyü altında İspır hudutlarından çıkar. Bayburt'dan kuzey doğuya doğru inkişaf ederek tekrar İspır hudutlarına girer. Coruh nehrini Viranşehir göllerinden başlayarak Yağıdere ile birleşip Alabolkar deresi adını alır. Incesu deresi ve Akseki deresi ile birleşerek Coruh çayı oluşturur. Çatakçayırlar deresi, Şaban deresi, Şorak deresi, Mülk deresi, Bendin deresi, Kuru deresi, Çamurlu deresi, Girbey çayı, Kırık deresi, Değirmen deresi, Karaseydi deresi, Gümüşlüğün deresi ile birleşerek nehir hüviyetini kazanır. Karakoç deresi, Korkut deresi, Yılanlıçın deresi, Mırgasın deresi, Kılım deresi, Gökdere, Cingirin deresi, Engücek deresi, Ekiğer deresi, Kezibanın deresi, Anuri deresi, Sotum deresi, Bağların deresi, Çayırın deresi, Karsor deresi, Hortılıcık deresi, Çapans deresi, Şehir deresi, Koçunboğazı deresi, Büyük deresi, Tabsur deresi, Salaçan deresi, Hunut deresi, Hodıçor derelerini alarak çok gelişmiş bir akarsu olup Artvin ili sınırlarına girer.

Yukarıda akış yön ve kollarını izah ettigimiz Coruh nehrine yanlardan intikal eden dere ve çayların sayısı bir hayli fazladır. Ancak bu dere ve çayların yıllık ortalama akım miktarları hakkında katılı bilgilere sahip değiliz.

Coruh Nehri kişi aylarında az miktarda su taşıır. Bu aylardaki toplam akım 76.66 milyon m^3 'dur. İlkbahar aylarında Coruhun toplam su akımı 221.38 milyon m^3 'dur. Bihassa Nisan'dan itibaren kabaran nehir Mayıs ayında azami haddini bulur. Bu ay içinde taşıdığı su, bütün kişi mevsimindeki toplam suyun iki katına yakındır. Nisan'dan itibaren sıcaklığın artması ile Coruh'un yukarı mecrasındaki kar erimesme başlar. Buna ilk bahar yağışı da eklenince, Coruh nehrinin yükselmesinin sebebi kendiliğinden ortaya çıkar.

Yaz aylarında, Coruh nehrini, kişi mevsimine nazaran daha fazla

su taşımaktadır. Üç aylık akım toplamı 179.10 milyon m³'dür. Bu azalma Haziran ayından itibaren karların çok yüksek irtifalara çekilmesi ile alâkolidir. Temmuz ve bilhassa Ağustos ayında su miktarı daha da azalmaktadır.

Coruh nehrinin sonbahar akım miktarı, bütün seneye kıyasla büyük bir noksantal gösterir. Bu mevsimde taşınan su miktarı 62.85 milyon m³ dır. Coruh nehrinin gösterdiği aylik ve mevsimsel debi değişikliği, bölgenin olduğu yaşıta ve karların erimesine bağlıdır. Coruh nehrinin azami akımı 62.10 m³/sn olup asgari akımı da 4.74 m³/sn dir. Bu değerler Mayıs ve Şubat cyllarına aittir.

Coruh nehri kaynağını oluşturan Mescit dağının batı yamacındaki ve bugünkü Yağlı köyünün yaylası olan Viranşehir yaylasındaki kreter göllerile aynı şekilde teşekkül ettiği tespit edilen Salacıçor desesi üstündeki Yedigöller yaz mevsiminde hayvanlarını otlatmak için yaylaları faydalandıkları bol otlu yaylaları ihtiya ederler. Pleisto-yaylaların yaylalarını dolmuş sirkler bu yaylaların otlağı ve muvakkat yerleşme sahalarıdır.

Ziraat

Coğrafi amillerin bölgemizde daha ziyade hayvancılık lehine inkışaf etmemesi, bugün bile, ziraatın gereği gibi gelişmesine mani olmaktadır. Ekime ve dikime müsaıt toprakların havzada azlığı, ziraatin gelişmesini güçlestiren önemli tabii amildir.

Bölgemizde, yüksek yamaçlardan gerek Coruh'a karışan yan derelerin sürükleediği alüвиyonların taşınması ile, esasen dar olan ekime ve dikime yararlı toprakların miktarına daha da azaltmaktadır. bunun neticesi olarak küçük ziraat tehdit edilmektedir.

İspir ilçesi 275951 hektar genel sahaya sahip olup bunun 223118 hektarı açıklık, 52763 hektarı ormanlık sadır. Bölge çok dağlık ve arazisi kırık olduğundan, ekinle arazinin azlığı ile birimlerine isabet eden toprak miktarını da azaltmaktadır.

Ortalama ziraat işletme büyütüğü ve aileye düşen arazi miktarı ile topraksız çiftçi aileleri miktarını gösterir cetveller, aşağıya çırıldamıştır.

İspir'de ortalama işletme büyütüğü ile aileye düşen arazi ve hayvan adediler:

BİR ÇİFTÇİ AİLESİNE DÜSEN

Çiftçi Ailesi Adedi	Nüfus Sayısı	Tarla (dönüm)	Hayvan adedi		Mera toplam (dönüm)
			Büyük Baş	Küçük Baş	
12894	4.2	59.7	2.8	5.9	94.4

Topraksız Çiftçi aileleri tablosu:

Genel Aile Adedi	Çiftçi Ailesi Adedi	Ortakçı	Kıracı	Tarım İşçisi	Toplam
13002	12894	22	11	75	108

Arazinin kullanımı:

Eküli ve dikili toprakları teşkil eden arazinin üzerindeki yetişen ürüne göre bölünüşü şöyledir:

- Eküli alanlar (hububat) : % 88
- Dikili alanlar (Bahçe) : % 6.8
- Sebze - Baklagiller : % 5.2

a) Hububat :

Tarla mahsulleri arasında en önemli yeri hububat işgal etmeyece ve hububat içerisinde de ön sıradı buğday gelmektedir.

Fenolojik rasatlara göre kişlik buğdayın İspir'de ekiliş 26 Eylül'e rastlar. 10 Ekim'de fişirma, 14 Mayıs'da sap teşekkülü, 12 Haziran'da başaklanması, 2 Temmuz'da ciceklenme, 7 Temmuz'da tanrı sütlənmesi, 24 Temmuz'da erme ve hasat yapılır. İspir'de kişlik buğdayın toprağa veriliş müddeti ile hasat arasında geçen zaman 301 gündür. Bu rastat Kırık nahiyesinde, ekim on gün önce ve hasat ise 10 gün sonra olarak dikkate alınmalıdır.

Bölgemizde buğday ekiminin büyük bir kısmı güzlük olarak ve dondurma tabir edilen ekim şeklinde yapılmaktadır. Yeşertme ekimi hemen hemen hiç kullanılmamaktadır.

X İçermizde az yağışlı ve yaşışın daha ziyade kişi kayması, ekili tarlanın sulanmasını gerektirir. Buralarda kurak mevsimlerde su kitiliği de bahis konusu olur. Bu sebepten basit ölçüde kuru ziraat metodu buralarda hakimdir. Vadi kendarlarında ekime müsaıt arazinin sulanması masrafız ve kolayca uygulanan bir sistemdir. Buna karşılık yamaçtaki arazi, toprağın derince sürülmesi, işlenmesi, yabançı otlardan temizlenerek, eriyen karların sel suları halinde cereyanlarından evvel, bu arazide sızması için gerekli tedbir alınır. Fakat ne kadar tedbir alınırısa olınsın, bu hal bu gibi arazide yıllar arası değişen buğday üretiminin büyük farklılığını da mani olamaz. Bu itibarıyla türülü arazide yağışla üretim arasında büyük bir ilgi mevcuttur.

X Yakin yıllarda kadar az ekilen arpa, geniş araziye yayilarak ekim sahnesini genişletmiştir. Büyük başlı hayvancılığının başlica rast-yolu sayilan arpanın son yıllarda bu tarzda inkişafı, nüfusun hay-

vancılığa verdiği önemle izah edilebilir. Arpa da buğday gibi, yazılık olarak ekilir. 1964 yılı istatistiğine göre İspir'de 3645 hektar arpa ekilmiştir.

Arpa ve buğdaydan sonra sırayı çavdar alır. Ekilen hububatın % 40'ını buğday, % 40'ını arpa % 10 çavdar ve % 10 Mısır oluşturmaktadır. Hunut ile Yusufeli arasındaki vadide tabanında, 1000 metrelik yükseklik çizgisi içerisinde kalan sahada, az miktarda pirinç ekimi de yapılmaktadır.

Aşağıdaki cetevel İspir ve köylerindeki tarla ziraati ve nadas durumu hakkında bir fikir vermektedir:

Tatbik olunan sistem			Kuru ziraatta nadasın durumu		
Tabanda Kuru	kuraçta Kuru	Sulu	İki senede bir	Bir seneden faza	Her yıl ekilen
			dinlenmeye bırakılan	dinlenmeye bırakılan	
%	%	%	%	%	%
2.7	76.7	20.6	68.1	4.9	27.0

b) Bağ - Bahçe :

Pazaryolu Nahiyesinden başlayarak doğuya doğru bütün Çoruh vadisinde, bağ - bahçe ziraati son yıllarda önem kazanmaya başlamıştır. Meyve ağaçlarının başında ticari bir değerî olan elma ve armut gelir. Eski meyve bahçeleri bozulup elma ve armut fidanları ile yeniden tesis edilmektedir.

Fenolojî rastalara göre İspir'de elma 4 Nisan tarihinde yapraklarını, 20 Nisan'da çiçeğini açar, 2 Mayıs'ta meyve teşekkül eder. 22 Ağustos'da kemale ermeşe başlar, 28 Eylül'de yaprak renkleri değişir. Armut ile elma arasında fenolojik safhalarla iki ilâ dört gün farklılık olur.

Cok yerde 2000 metre yüksekliğe kadar çıkan elma ve armut yükseklik arttıkça bir taraftan küçülür, diğer taraftan da rensiz ve lezzetsiz hale gelir.

Vadinin hemen her tarafında ve vadî yamaçlarında yaygın olarak yetişen bir meyvede dut'dur. Yaşı dut'un havzada önemli bir ticari değerî yoktur. Ancak dut'tan imal edilen pestil, pekmez, kuru dut az da olsa bir önem taşır.

c) Sebzecilik :

Sebzecilik fazla geniş sahaları kapsamakta olup, üretimin pek ozi pazarlanmaktadır, daha ziyade aile işletmelerinde tüketilmektedir. Zirai mücadele ve gübreleme bölgede pek yaygın olmadığından,

üretilen meyveler ve sebzeler pazarlarda ikinci kalite olarak işlem görmektedir.

d) Hayvancılık :

Bölgemizin iklimi ve yerleşme yerlerinin özelliği dolayısıyle, hali-kın ana gelir kaynağını hayvancılık teşkil etmektedir. Çayır ve meralar bölgemizde oldukça geniş bir saha işgal eder. Hayvan besleme faaliyeti genellikle mer'a ve yayla hayvancılığına istinat etmektedir. İlçemizde küçük baş hayvanlarından koyun, büyük baş hayvanlarından da siğir beslemeciliği ön plana almaktadır.

Bilgi bakımından 1964 yılı istatistik rakamlarına göre bölgemizdeki hayvan miktarlarını aşağıdaki cetevelde belirttik:

Koyun	Kıl keçi	Sığır	Manda	At	Katur	Eşek	Genel toplam
104991	47557	55788	648	2660	1298	3800	216750

e) Ormanlar

Onceleri İspır ormanları çok daha kaliteli ve çok verimli idi. Ancak ormanları bu güne kadar usulsüz ve izinsiz kesimler, tarla açmalar ve usulsüz otlatmalar neticesinde ozalmış, kalitesi bozulmuştur.

İspır ormanları greenwich başlangıcına göre $40^{\circ} 29' 03'' - 40^{\circ} 46' 22''$ enlemleri ile $41^{\circ} 08' 04'' - 40^{\circ} 51' 05''$ boyamları arasında bulunmaktadır. Saha genel olarak Coruh vadisinin etrafını oluşturmaktadır. Coruh vadisine doğru alçalmaktadır.

Ormanların denizden yüksekliği 2000 ile 2250 metre arasındadır. Ormanların tamamı İspır ilçesinin mülki hudutları dahilinde olup, Erzurum İşletme Müdürlüğü'nce işletilmektedir. Ormanlar Yusufeli Orman İşletmesi, Rize Orman İşletmesi ve Oltu Orman İşletmesi ile hudentdir.

Ormanlar genel olarak koru, bozuk koru, baltalık ve bozuk baltalık olarak görülmektedir. Orman sahası toplam 52763 hektardır. Yıllık üretim ortalama yapacak odun 285 m^3 , yakacak odun 2115 sterdir. Köylü zati ihtiyacı 5680 sterdir. Yıllık ağaçlandırma ortalama 200 hektardır.

Bu ormanlardan toplam nüfusu 29727 olan 64 köy, ormanının nüfusunun 31. ci maddesine tabi olup, zati yapacak ve zati yakacağını bedava almaktadır. Zati yapacak ve zati yakacağının parasız almayan, fakat dolaylı yoldan faydalanan ve toplam nüfusu 19148 olan 67 köy ile toplam nüfusu 7159 olan İlçe merkezi ve nahiyesi de faydalananmaktadır.

Ormanlar İspır Orman Bölge Şefliği merkezine 25 - 30 km me-

safededer. Coruh nehrine paralel uzanan şosaya bağlı, Petekli şosa, Köprüköy —şosa orman yolları ile İspır— Geçitözü orman yolları yapılmış, şosa —Sırakonaklar ve Çamlıkaya— Başmezra orman yollarının inşaatları devam etmektedir. Yapılmış yollar toplamı 87 km.'dir. Yapılan ve yapılmakta olan bu orman yolları, ormanın çok az bir kısmını işletmeye açmıştır. Bu yolların ulaşamadığı diğer ormanlara paktikalarla ulaşmaktadır.

1 — Ormanların jeolojik ve minorolojik yapısı:

Orman sahasının hemen hemen tamamı volkanik sahra ara taşaklı kratere jeolojik yapıdadır. Coruh Irmağına yakın yerler ise kratesinin marn ve kalkeri halindedir.

2 — Ormanların Meteorolojik durumu :

Mıntıka Doğu Karadeniz ardi ile Doğu Anadolu iklim kuşağının müsterek hüküm sürdüğü yerdedir. Genellikle kişiş uzun ve karlı geçmekte, ilk bahar ve yaz ayları daha kısa sürmekte ve oldukça serin geçmektedir. Ortalama sıcaklık 4, 0, — 7, 8 derece arasında, en sıcak ay ağustos, en soğuk ay ocaktır. Yıllık ortalama yağış miktarı 470,8 mm.'dır. En fazla yağış Mayıs, en az yağış ağustos ayında görülür. Yıllık nisbi nem ortalaması % 62'dir. Yıllık ortalama rüzgar hızı 3,3 m/sec dir.

3 — Bitki ve orman toplulukları :

Ormanların asılı ağaç türü sariçamdır. Bundan sonra Göknar gelmektedir. Ayrıca diri örtü olarak meşe ve karaağaç gelmektedir. Prodiktif orman toplulukları saf sariçam ve sariçam göknar karışık meşcereleri şeklindedir. Prodiktif seri ormanlarında kapalılık, genellikle % 11 - 100 arasında değişmektedir. Gayri prodiktif bozuk koru ormanlarında kapalılık % 10'dan aşağıdır. Mevcut Flora ve diğer bitki örtüleri: Hemen hemen her yerde çayır otları, kuzu kulağı, menekşe, gelincik, yüksük otu, sütlüğen, papatyा, deve dikenli, at kuyruğu, ates dikenli, böğürtlen, ahududu, yabani gül, fındık, geven, titrek kavak, meşe, söküüt, huş, karaağaç, dokuzden koyungözü, okzığzı, okça ağaç, ceviz v.s. sayılabilir.

4 — Orman halk ilişkileri :

Köyler genellikle okarsular kenarında, vadiler tabanlarında kurulmuştur. Mahalle ve yaylalar, daha yükseklerde mezra, kom gibi oturma yerleri, her tarafta mevcuttur. Halk ekseriyetle hayvancılık ge-

cimini temin etmeye çalışmaktadır. Hayvancılığın yanı sıra ziraatçılık da yapılmaktadır. Buna rağmen gençlerin çoğu çalışmak için gurbete giderler. Halkın ormana ilişkisi yapacak ve yakalacayı ihtiyacını gidermek ve hayvanlarını yaprakla otlatmak için olmaktadır. Köy evleri bilhassa orman içinde ve orman yakınında yapılmış, tamamen ağaçandardır. Kişi mevsiminin uzun ve sert geçmesi, halkın yakacak ihtiyacının çok fazla olması doğurmaktı ve bunun neticesi ormanlar, devamlı tahrif edilmektedir. Hayvanların mühim bir kısmının otlatılması ormanlar içinde olmaktadır. Kişi baltalık ormanlardan kesilen yapraklı dallarla gene hayvanların beslenmesi temin edilmektedir. Ormanlar, halkın gelişî güzel, usulüsüz ve izinsiz kesimler ile bugüne kadar tahrif edilmiştir. Yolsuzluk ve uzaklık sebebiinden ormanlardan ticari maksatla geniş çapta kaçakçılık olmaktadır. Umumiyetle halk - orman ilişkileri ormanın aleyhine olmuşmuş ve ormanlar tahrif edilerek bugünkü duruma gelmiştir.

(*) 1) İspır ve çevresinde kültür balıkkılığı potansiyeli :

İspır yöresi her ne kadar Karadeniz ikliminden etkilenmekte ise de, yine de suları yılın yarısından çoğunda 10° derecenin altında bulunmaktadır. Dolayısıyla Doğu Anadolu bölgesinin diğer yörülerinde olduğu gibi, burada da bir soğuk su baltığı olan alabalığın yetiştirciliği mevzu bahis olmaktadır.

Bir bölgede Alabalık yetiştirciliğinin başarıya ulaşabilmesinde en önemli iki faktör, su varlığı ve iklimdir. Suları bol ve temiz olmalı, iklimi yaz aylarında fazla sıcak, kiş aylarında ise fazla soğuk olmalıdır. Her iki yönden de İspır İlçesi, Türkiye'nin ve hatta dünyanın şanslı lokallerindendir.

İspır'ın her tarafında, içerisinde renk renk Alabalığın oynası olduğu köpükli dereler çağlılmaktadır. Türkiye'nin en önemli ırımkalarından olan Coruh'u da İspır doğurmaktadır.

Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesinde konu ile ilgili olarak yapılan bir araştırmada, yörenin bazı dereleri şu şekilde dile getirilmiştir:

1 — Yağlı Dere : Erzurum - İspır yolunun 73. km'sinden Kuzeydoğu'ya sapılarak Yağlı Köyüne ve deresine varılır. Dere, Coruh'un menbaını teşkil etmekte olup, Mescit Dağından kaynağını almaktadır. Derenin etrafı çayırlık ve dere yatağı çakılıdır. Temmuz ortalarında suyun debisi 0,5 - 0,6 m³/sn olarak tahmin edilmiştir. Sıcaklık ölçüle saatlerinde 15,5 derece olarak ölçülmüştür. Sondaj yapılan nokta kaynağına 10 km civarında olmasına rağmen, derede Alabalık dışında başka balığa rastlanılmamıştır. Dereden alınan 30

adet balığın satal boyu 11,4 - 18,8 cm arasında olup, ortalama 13,8 cm dir. Büyüük balığın fazla bulunmayışı aşırı avcılığa delalet etmektedir. Derenin Yukarı ve Aşağı Yağlı köylerinin kenarından geçmesi ve şoseye oldukça yakın bulunması, aşırı avı teşvik edici olmaktadır.

2 — Yunus Derezi : Yağlı deresinin bir uzantısı olup daha gelişmiş ve Coruh ismini almış, Yunus köyü öncelerindeki yeridir. Etrafı bol çayırlıklarla kaplıdır. Suyun debisi DSİ rasatına göre 2,4 - 2,8 m³/sn arasında oynamaktadır. Derenin bu bölgesinde yer yer (Barbus spee) balıklarına da rastlanmakla beraber, alabalık hakim durumdadır. Yakalanan 12 adet balığın 300 - 900 gram arasında değişiklik göstermesi, iyi bir popülasyona sahip bulunduğu göstermektedir. Dere suyunun fazla olması nedeniyle avcılığı elverişli olmayışı bu durumu sağlayan hususlardandır. Derede müsait alabalık üretme istasyon noktaları tespit edilmiştir. Ayrıca yol durumunun da iyi olduğu bu özelliğine avantaj sağlamaktadır.

3 — Kân (Çapans) Derezi : Menbâni İkizdere'ye bağlı Ovit yaylorından alarak İspır'ın 6 km batısında, Özbağ köyünde Coruh nehrine karışır. Temmuz ortalarında 1,8 - 2 m³/sn debisli bulunan derenin aynı ayda öğle saatlerinde temperatur 14 derece olarak ölçülmüştür. İspır - Rize yoluna paralel olarak akan dere, bol köpükli ve sıratlı akmaktadır. Avcılığı çok hevesli olan İspır ve İkizdere ilçeleri arasında bulunmuş olması, derenin aşırı avcılık etkisi altında kaldığını açıkça gösterir. Bu derede balık nesli tükenmektedir.

Yöre sularında, kırmızı beneklerin etrafında beyaz halkalar olan ve Salma trutta labrax diye adlandırılan türle, bu beyaz halkanın bulunmadığı Salma trutta magrastığma tipleri bulunmaktadır. Buradandan birinciler Yağlı deresinde, ikinciler ise Kân deresinde ve yakın derelerde yaşarlar.

Yöre suları kişi aylarında 5 derecenin altına düşüğünden damızlık haneler için müsait değildir. Ancak, bölgede her adım başında bir kaynak suyu, bir çeşme bulunmaktadır. Bunlarında ısı, yaz kişi değişmediği için ve bulanma, sel gibi problem olmadığından kulucka haneler için çok müsaittir. (Haramî lokantasının yanındaki çeşme bunun ideal örneğidir). Dolayısıyla bu kaynakların yanı başında kurlanacak mütevazı binalar içerisinde kişi aylarında yurumlular kulek kaya yaratırılp, çıkan yavru nisan ayı ortalarına kadar buralarda beslenir ve nisan ayı ortalarından kasım ayı ortalarına kadar, yanı yedi ay müddetle, dere kenarında kurulacak havuzlarda bakılırsa, beher yavru 250 grama, yanı yemeklik ağırlığı ulaşacaktır.

Bu bakımdan bölgemiz çiftlik balıkçılığı için bütün şartlara haizdir. *

g) Maden Suları

1 — PETEKLİ KÖYÜNDEKİ MADEN SUYU:

Petecli köyü (Karsor) sınırları içinde, Karsor çayının sol tarafında cayan Coruh nehrine karıştığı yerin yakınındadır.

Büyük bir kaynak halinde çıkan suyun çıkış yerine hiç bir şey yapılmamış ve tedbir alınmamıştır. Doğal durumda akıp gitmektedir. Görünüşü renksiz ve berraktır. Kokusu yoktur. Tadı tuzlumsa acıtmır. Suyun sıcaklığı hariçte 9 derece olarak tespit edilmiştir.

İçilmek suretiyle kullanıldığında, hazırlı yolları rahatsızlıklarına, şişkinliklere ve iç ağrılara iyi geldiği ifade edilmektedir. Ayrıca yi-kanmakla de vücut ağrısı olanların, döküntülü deri hastalığı geçirenlerin ve yaraları bulanlarının fayda gördükleri olmuşdur. *

Bu suya ait Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsünün Fluor tahlili raporu ve kimyevi analiz raporundaki bilgileri aşağıya勇气:

a) Fluor tahlili raporu (29.9.1968 tarihli):

Litrede fluor	0,25 mg.
Nitrat	Yok
Amonyak	Yok
Tortu	Yok

b) Kimyevi ve fiziki analiz raporu (14.2.1968 tarihli):

Görünüş	Berrak
Renk	Renksiz
Tad	Gazozlu
Tortu	Yok
PH	—
Koku	Kokusuz
Amonyak	Yok
Nitrat	Yok
Karbondioksit	2,07 gr litrede
Kükürtlü hidrojen	Yok
Organik madde	0,5 mg litrede

2 — ZİYARET SUYU:

Kırık bucagina bağlı Karakay köyünün 50 metre kuzeyinde, ka-ra bir kayanın yakınındadır. Küçük bir havuz teşkil eden kaynağına yapılmış, düzenlenmiş tarafı yoktur. Üstü açıktır. Dış çevresi taşlık olup biraz ilerisinden Coruh nehrini geçmektedir.

dir. Bölgede bir nüfus artışı azlığından ziyade, ortalı nüfusun, Türkiye'nin diğer iş sahalarına intikal etmesi mevzuuhastır ve bu göç geçici (gurbetçi) veya sürekli (yerleşmek maksatlı) olarak kendini göstererek bölge nüfusunun azalmasına sebeb olur.

Aşağıdaki nüfus istatistiği ceteveline mahalle ve mezralar da dahil olup, muhtarlık olarak bağlı olduğu köy nüfusları içinde gösterilmiştir.

a) İSPİR VE KÖYLERİNİN NÜFUS SAYIM YILLARINA
GÖRE NÜFUSU

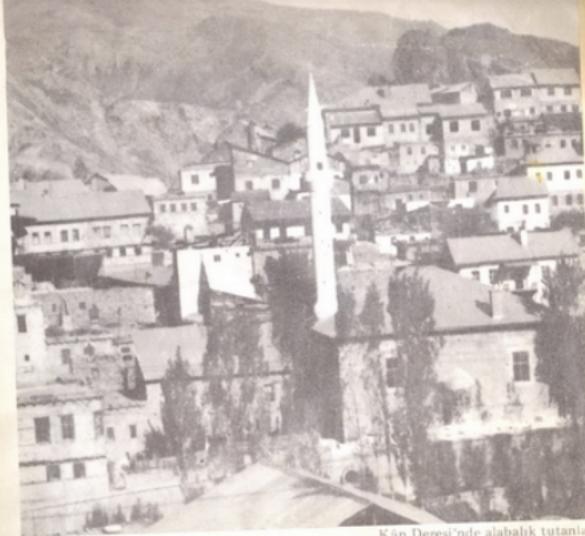
Sayım yılı	Şehir nüfusu	Köyler nüfusu	Toplam
1927	1198	31627	32825
1935	1511	40679	42190
1940	1484	43755	45239
1945	2206	44415	46621
1950	1608	40583	48191
1955	2031	46797	48828
1960	2025	50079	52104
1965	2294	52756	55050
1970	2638	52103	54741
1977	5902	49663	55665
1980	7257	46827	54084

Yüzölçümü (göller hariç) 2805 km²

Nüfus yoğunluğu km²'ye 19 kişi (1980 nüfus sayımına göre).

1980 YILI GENEL NÜFUS SAYIMINA GÖRE İSPİR İLÇESİNİN BUCAK
VE KÖY MUHTARLIKLARI İTİBARIYLE NÜFUS SAYISI

İdari birimler (Mezra ve mahalle dahil)	Nüfus Toplam	İdari birimler (Mezra ve mahalle dahil)
Merkez Bucakı	7257	004 Aş. Fındıklı (Aş. Tarpun)
Yukarı Mahalle		490
Karşıyaka Mah.		005 Bademli (Nişonut)
Gülhas Mah.		572
İkinci Mah.		006 Bahçeli (Çırkınlı)
Gac Mah.		223
Çamlica Mah.		007 Başçesme (Dışans)
Aşağı Özbağ Mah.		1678
Çicekli Mah.		008 Başköy (Tapsor)
Gaziler Mah.		Balı Mah.
Güllübağ Mah.		Yelesen Mah.
001 Akgünay (Pokisor)	170	Sütü Mah.
002 Aktıaş (Hapuskens)	56	Ortaköy Mah.
003 Armutlu (Koblat)	318	Gültope
		Çömlek
		Çicekli
		Kaşaklı
		009 Başpinar (Sırankı)
		222

Kan Deresi'nde alabalık tutanlar

İdari birimler (Mezra ve mahalle dahil)	Nüfus Toplam	İdari birimler (Mezra ve mahalle dahil)	Nüfus Toplam
010 Bostancı (Zirens)	71	047 Yukarıözbağ (Yukarıkan)	512
011 Cankurtaran (Kayser)	120	Hasbağ	
012 Çakmaklı (Koğuns) Çakmaklı Bağları	263	Merkez bucagi toplam	17.218
013 Çayırozu (Çapans)	619	1 ÇAMLIKAYA BUCAĞI	
014 Degirmenli (Kaikons)	238	000 Çamlıkaya (Hunut) (BM)	2030
015 Demirkaya (Kaçikons)	150	Basyurt (Başmezra)	
016 Duruköy (Kompur)	906	Cami Mahallesi	
017 Düzköy (Cenker)	369	Budaklı Mah.	
018 Gündoğdu (Dangiz)	83	Üründili Mah.	
019 Hallipaşa (Abcirsins)	285	Kavacık Mah.	
020 Irmakköy (Koçkisor) Tosunlu	460	Yazılı Mah.	
021 İyidere (Karakafur)	194	Burmakaya Mah.	
022 Kavaklı (Kanis)	155	Çanaklı Mah.	
023 Kaynakbaşı (Hantek) Kubat	41	Kuzulu Mah.	
024 Kirazlı (Mitens)	364	Mangut Mah.	
025 Koç (Kanasor) Yogurtlu	646	Yuva Mah.	
026 Köprüköy (Hortik)	916	Gündüz Mah.	
027 Kümeteş (Karons)	74	Terazi Mah.	
028 Maden (Yukarısemehrek)	509	Direkli Mah.	
029 Meydanlı (Kağnas) Yeniköy	833	Savaklı Mah.	
030 Moryayla (Madur)	446	Yarış Mah.	
031 Numanpaşa (Hışen)	422	Yavuz Mah.	
032 Ortaköy (Kiransı)	217	001 Ahlatlı (Danzufisirik)	208
033 Özluçe (Nahizer)	344	002 Aksu (Salacıor)	931
034 Öztoprak (Muhsen)	400	Dereagzı	
035 Petekli (Karsor)	505	Dağarcık	
036 Pınarlı (Akündos)	76	Kadıbağlı	
037 Sandıklı (Şehirderedap) Çakırtaş	147	Kuşdilli	
038 Soguksu (Vahnas)	359	Otuca	
039 Taşbaşı (Danzudisihirdere)	161	Yogurtlu	
040 Tekpinar (Dizans) Akkoyun	175	Bürçek	
041 Tepecik (Kordigans)	156	Yolbilen	
042 Ulubel (Dışasor)	305	Kökluçe	
043 Yedi Göze (Kerap)	204	003 Araklı (Fısırlıkkale)	93
044 UlutAŞ (Vank)	256	004 Ardıçlı (Zagos)	422
045 Yeşilyurt (Ahpırık) Kuşlu	812	005 Çatakkaya (Çınaçor)	230
046 Yukarıfindıklı (Yk. Tarpuni) Çukurca	326	006 Demirbilek (Mumans)	273
		007 Devedağlı (Fısırlıkmız)	371
		008 Geçitagzı (Kudreşen)	219
		009 Göçköyü	261
		Göç Bağları	
		010 Karakale (Mohurgot)	398
		Yukarı Karakale	
		011 Karakamış	384
		Şançay	
		012 Sıratonak (Hodiçor)	699
		Öcaklı	

lerinde, Çarşının üst kısmı, Kale ve civarında bulunurlar. Yamaç kısımları blok halinde volkanik kayalarla birlikte, gevşek kılıçlı bir top raka karışık yamaç molozları ile kapıdır.

Vadi içindeki dere kenarlarında zemin, derenin getirmiş olduğu birikintilerden ibarettir. Kasabanın yukarı mahallelerinde yeraltı suyu 4-5 metrede, düz kısımlarda, karşılık ve civarında 2-3 metredir. Kişi ise, sahipta olduğu yerler vardır.

Ispır üçüncü derecede tehlikeli deprem bölgesindedir. Civar deprem merkezlerinin tesir sahasındadır.

2 — Çamlıkaya Belediyesi :

Çamlıkaya Belediyesi 1955 yılında kurulmuştur. Haritası 1965'de, İmar planı 1969'da yapılmıştır. İçmesuyu Bucak merkezi, Düzce, Yavuz ve Bayburt mahallelerine tevzi edilmekte olup, diğer mahallelere götürülememiştir. Kanalizasyon yoktur. Elektriği dizel elektrojn grubu ile temin edilmektedir. Elektriği Su Otobüs İletmesi vardır. Belediye Sarayı üç kat olarak inşa ettilmiş olup, firın, lokanta, otel ve gazino olarak beldenin ihtiyaçlarına cevap vermektedir.

Kuruluşundan sonra sırasıyla Mehmet Günal, Cemal Ünal ve 1965 yılından sonra Muzaffer Totoş Belediye Başkanı seçilmişlerdir.

Çamlıkaya'nın jeolojik ve deprem durumu :

Ispır ilçesinin 23 km kuzeydoğusunda, Çoruh nehrinin bir kolu olan Hunut çayı vadisinin çok dik yamacında kurulmuştur. Arazi çok arızalı, vadide ise dar ve derindir. Yerleşim şekli yamaç üzerinde dağınık durumdadır. Yamaçlar kalın bir moloz dolgu tabakası ile örtülüdür. Yerlikaya derindedir. Esas zemini volkanik ara tabakası Kretase kireçtaşı ve marnları teşkil eder. Kasaba dağınık bulunduğu için zemin nitelikleri de oldukça çeşitlidir. Nahiye merkezinin bulunduğu yerde zemin kısmen yamaç molozu ile örtülü granitlerden ibarettir.

Çamlıkaya üçüncü derecede tehlikeli deprem bölgesindedir. Civar deprem merkezlerinin tesirindedir.

3 — Pazaryolu Belediyesi :

Pazaryolu Belediyesi 1956 yılında kurulmuştur. Haritası 1965 yılında, imar planı 1968 yılında yapılmıştır. Alt yapı hizmetleri yok debolecek kadar azdır. İçmesuyu belirli yerlerde akan umumi çeşmeler halindedir. Kanalizasyon yoktur. Elektriği Aşkale İspır 30 KV'lık

erenji hattından almaktadır. Belediye hizmet binası 1968 yılında yapılmış olup zemin katı dükkan olarak hizmete arzedilmiştir. Ayrıca firın, lokanta ve gazino Belediye inşa edilmiştir.

Kuruluşundan sonra sırasıyla Abdurrahman Nuhoğlu (üç defa), Abdullah Aras, Osman Balta ve Mahmut Hatunoğlu Belediye Başkanlığına seçilmişlerdir.

Pazaryolu'nun jeolojik ve deprem durumu :

Çoruh nehri ile Norgah çayı arasında uzanan sirt üzerinde kuşrumuş bulunan Pazaryolu'nun zeminini, kireçtaşları ara tabakalar marnları ve esene ait volkanik lav ve tüflerden oluşmuş karmaşık bir seriden ibarettir. Bunlar üzerinde çakıl, kum, kil karışımı kalın bir moloz dolgu tabakası yer alır. Kasaba içinde büyük su arkından batıya doğru gidildikçe 4-5 metrede, batı ve kuzeydeki sahalarında 2-3 metrede, bahçe kısımlarında yüzeye daha yakın yerlerde yeraltı suyu mevcuttur.

Pazaryolu üçüncü derece tehlikeli deprem bölgesindedir. Civar deprem merkezlerinin tesirindedir.

4 — Kırık Nahiye Merkezi :

Belediye teşkilatı yoktur. Bölge zemini Eosen yaşı volkanikler andezitlik bazalt, lav, tuf, marn ve kum taşlarından ibarettir. Doğu dan batıya doğru Çoruh nehrinin alüvyon sahası yer alır. Zemin nisbeten sıkışık durumda, eski nehir çökülleri tarafından ibarettir. Üçüncü derece tehlikeli deprem bölgesindedir.

Köyün adı	Su	Sulama suyu sunumun değerini temin etmek	Geçme sayıları telefonu olan köyler	Geçme sayıları ve yapılış tarihleri	Sulama suyu sunumun değerini temin etmek	Oluşturulan koyler	Sayıları değerini	Camlınlı olan koyler	Okulların inşa tarifleri	Camlinin yapılış tarihleri	Dilgelerin	
Soguksu	359	x	1	YSE 1976						x	1939	
Taşbaşı	161	x	1	YSE 1980						x	1973	
Tekpnar	175	x	1	YSE 1970								
Tepeçik	156	x	x	YSE 1977								
Ulubel	306	x	x	YSE 1966								
Ulutas	256	x	1	YSE 1978								
Yedigöze	264	x	x	YSE 1980								
Yeşilyurt	612	x	x	YSE 1980								
Yk Fındıklı	328	x										
Yk Özbağ	512	x										
CAMLIKAYA												
Ahlatlı	298	x	2	YSE 1969						x	1961	
Aksu	931	x	x	1 YSE 1969						x		
Araklıy	93	x	2	YSE 1968						x		
Ardıçlı	422	x								x		
Catakkaya	230	x		Dere						x	1962	
Demirbilek	273	x		1 YSE 1977						x	1943	
Devedağ	371	x	x	1 YSE 1968						x	1942	
Gecitaga	219	x	x	2 YSE 1971						x	1961	
Gök	281	x								x	1954	

Alabalık çeşitlerinden bir örnek.

Kale Camii

LÜGATCE

Ab-u zülâl: Berrak su, billur.
Aded-i şâkirdan: Talebe mevcudu.
Âhar: Başka, diğer.
Akdar: Değerler, kudretler, ölçüler.
Âiem-penar: Bütün varlıkların sığınacak yeri.
Âsar-ruhaniye: Ahiretle ilgili eser.
Âsûde: Rahatlamış.
Âsüb ü sür: Kargaşa ve gürültü.
Atî: Gelecek.
Ayıtmak: Şiir söylemek.
Azayı müntehabe: Seçilmiş üyeler.

Baberat: Berath (birşeyin kullanımı için devlette verilen resmi belge).

Badelyevn: Bu günden sonra, bundan sonra.

Bad-i heva: Bedava, parasız.

Badî: Sebep olan, ilk.

Behicet-i mekolât: Güzel yenecek şeyler.

Bâni: Yapıcı, yaptıran.

Baran: Yağmur.

Bende: Kul, esir, birine bağlı.

Cerrar: Kalabalık, çok ve ağır giyen (asker).

Cewanip: Taraflar, yönler.

Dendan: Diş.

Dergâh-i Âli: Padişah kapısı.

Dizdân: Kale ağası.

Dürûkusur: Uzaklık ve tedbirsizlik.

Dürrü gûher: İncili mucevher.

Eyyam: Günler.

Ehl-i menasib: Devletin başlıca işlerini yapanlar.

Emnû eman: Korkusuzluk, eminlik, rahatlık.

Habbezâ: Ne güzel, ne hoş.
Hâvi: İçine alan, kaplayan.
Herc-û merc: Karmakâriş, alt-üst, allak bullak.

İntifa: Faydalama.

İrsal: Gönderme, saliverme, elçi yollama.

İtilâ: yükseltme.

İtzizan: İzin isteme.

İtihadz: Kabul etme, sayma, kulanma, düşünme.

Kîşver: Ülke.

Kûhsar: Dağ.

Lesker: Asker.

Lâbudd: Gerekli, lazım.

Mahdum: Erkek evlat.

Maruf: Bilinen, tanınmış, önlü, şeriatın emrettiği, iyi bulup begendiği.

Mazinne-i Kiram: Geçmiş ulu şerifli şahıslar.

Marrulbeyan: Sözü yukarıda geçmiş olan.

Medaris ü mesacid: Medreseler ve mescidler.

Mekolât: Yenecek şeyler.

Mesihat: Şeyhlik.

Mirkade: Yatacak yer, mezar.

Meşkûr: Beğenilmiş, teşekkürde değer.

Merbut: Bağlanmış, bağlı.

Merdan: İnsanlar, erler, yetişler.

Memurîn-i saire: Diğer memurlar.

Memâlik-i mahrus: Osmanlı ülkesi, Türkiye.

Mezbûre: Adı geçen, yukarıda denilmiş olan.

Enam: Bütün yaratıklar.

Fevaklıh: Yemişler.

Gerdun: Dünya, dönen.

Hâne: Aile (Genel olarak beş kişinin ifade edildiği kabul edilmektedir).

Halâskâr: Kurtarıcı.

Mülhak: Katılmış, eklenmiş.

Mûrûr: Geçme, geçip gitme, sona erme.

Mürtezika: Ulufe sahipleri, vakıfın para alanları.

Müttemmikin: Oturan, yerleşmiş olan.

Nevahi: Nahiyeler.

Nisyan: Unutma.

Nöker: Erkek hizmetçi.

Penah: Bir şeyin sağlığı, koruyucusu, dayanığı anıtlarıyle terkip yapmadan kullananı.

Râfi: 1. Kaldiran, yükseltken, 2. Tanrı sıfatlarındanndır.

Rapteylemek: Bağlamak.

Refi: Yüce, yüksek.

Reh-güler: Yol geçidi, yol üstü.

Ricat: Geri çekilme.

Siper-i saika: Paratoner.

Sây: Çalışma, çabalama.

Şarîb: İcen.

Muavenet: Yardım etme.

Mumailiyeh: İşaret olunan, adı geçen.

Mukataa: Arazinin muayyen bir kira karşılığı kiraya verilmesi.

Müceddet: Yenî, yenilendirilmiş.

Mûcerret: 1. soyونmuş, 2. yalnız, Bekâr, 3. soyut.

Müdiran: Müdürler, idare başında olanlar.

Şermender: Utangaç, utanılacık bir iş yapmış olmak.

Şurut: Şartlar.

Tehcir: Başka yere göç ettirmek, Tebeyyün: Meydana çıkma, görülüp anlaşılmama.

Tekâsûl: Üşemme, kayıtsızlık.

Teshîr: Zapteitme, ele geçirme, büyüleme.

Teseyyûp: Kayıtsızlık, Tevâbî: Bir merkeze bağlı olan.

Turfa: Yeni, görülmek şey

Uhde: Söz verme, bir işi üzerinde alma.

Vank: Bağlar ve bahçeler ortasında yer alıp, vakıfları bulunan manastır.

Vilayet-i mezbûre: Adı geçen vilayet.

Zade: Evlât, oğul.

Zaviye: Bir sofunun ibadet için çekildiği tenha yer. Küçük tekké.

BİBLİYOGRAFYA

Arif, Mehmet, *Başımıza Gelenler*.

Bala, Mirza, *Gürçistan I.A.*

Barkan, Ömer Lütfî, *Kanunlar I*

Basar, Zeki, *Camillerimiz*.

Basar, Zeki, *Erzurum İlinde Şıfâlı Sular*.

Basar, Zeki, *Kurtuluş Yazılımları Erzurum*.

Basar, Zeki, *Ermeneilden Gördüklerimiz*.

Beygu, A. Şerif, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1936.

Bilgegil, M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerine Bir Araştırma*.

Eübbeck-i Tahranı, Kitâb-i: *Diyârbekriyye*, Nâş: N. Lugal - F. Sümer.

Erinç, Sîrrî, *Doğu Anadolu Coğrafyası*.

Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*,

Darkot, Besim, *Ekonominik Coğrafya*.

Fındikoğlu, Z. F., *Erzurum Şairleri*.

Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark IV*.

Kirzioğlu, M. Fahrettin, *Kara Tarihi I*.

Kirzioğlu, M. Fahrettin, *Osmânlârlar Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*.

Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul 1939.

Kut Halil, *Bitmeyen Savas*, İstanbul - 1972

Ibn Battûta, *Seyahatnâme*.

Konyalı, İ. Hakkı, *Erzurum Tarihi*, 1930.

Ksenophon, *Anabasis, Tercüme Hayrullah Ors*.

Klavîyo, Kadîs'ten Semerkant'a Seyahat, Tercüme: Ömer Rıza Doğruç,

Karasu, Nûsret, *Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi*.

Miroğlu, İsmet, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancığı,

Mehmet Nûsret, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul 1338.

Nizameddin Sâmi, *Zafername (Resmi Timur Tarihi)*, çeviren: Necati Lugal.

Tâbbân, Ahmet, *-Kentlerin Jeolojisi ve Deprem Durumu*, İmar ve İskan Ba-

kanlığı Afet İşleri Gn. Müd. nesriyatı Ankara - 1980.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*.

Turan, Osman, *Bayburt, I.A.*

Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular I.cilt*.

Tarkan, M. Tevfik, *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası*.

Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*.

ERZURUM VİLYETİ SALNÂMELERİ

1288 (1871) tarihli 2. Salname	71
1291 (1874) tarihli 5. Salname	72
1317 (1899) tarihli 14. Salname	73
1318 (1900) tarihli 15. Salname	75

XVI. YÜZYILDA İSPİR SANCAĞI TAHİRİRLERİ

İspir Sancağının kayıtlı olduğu ilk tahrir defterleri	79
Padişah Haslar	81
Zedmîtler	81
Timarlar	82
Muafîflar	82
1520 yılında nüfus	83
1520 ve 1530 tarihli tahrir defterlerinde nüfus ve mahsûlat durumu belirtlen İspir'e tabi köyler	83

ZAVİYELER

İspir'deki MELİK HALİL ZAVİYESİ	89
Oztoprak (Mohsen) Zavîyesi	89
Yeri tesbit edilemeyen zaviye	89
» » » »	90
» » » »	90
Pazaryolu (Norgâh) zaviyesi	90
Yeri tesbit edilemeyen zaviye	90
Akbulut (Eşkens) zaviyesi	90
Gölyanı (Hontus) zaviyesi	91
Yeri tesbit edilemeyen zaviye	91
Karakoc Zaviyesi	91
Yıldıztepe (Hotar) zaviyesi	92

İSPİR'Lİ ALIM VE EDİPLER

Ebubekir El-İsbiri	94
Hâzik Mehmed Efendi	94
Kâdzîzade Mehmed Efendi	97
El-Hac Hüseyin Efendi	98
Cemîreddîn Ömer Fazıl Efendi	99
Hoşî-i Zade Şeyh Haci Ali Efendi	100
Necmeddin Mehmed Rıza Efendi	101
Mustafa Niyazi Efendi	101
Ziya Paşa	102
(HALK OZANLARI)	
Aşık Hicranı	103
Aşık Yanığı	103

İSPİR'İN COĞRAFİ DURUMU

Yüzey Şekilleri	105
İklim Şartları	107
Akarsu şebekesi ve göller	109
Ziraat	110
Hububat	111
Bağ-bahçe	111
Sebzecilik	111
Hayvancılık	111
Ormanlar	111
Ormanların jeolojik ve menerolojik yapısı	113
Ormanların meteorolojik durumu	113
Bitki ve orman toplulukları	114
Orman halk ilişkileri	114
Kültür balıkçılığı potansiyeli	114
Yağlı deresi	114
Yunus deresi	115
Kan (Çapans) deresi	115
Maden suları	115
Petekläli maden suyu	116
Karakaya ziyaret suyu	117
Gülhas kaçını suyu	117
Koçmugâz kaynarçası	117
Duruköy içmesi	118
Yedigöller	118
NÜFUS VE MAHALLİ İDARELER	
Sayımlı yıllarına göre nüfus cetveli	119
1980 yılı genel nüfus sayımına göre merkez ve köylerin nüfuslarını gösterir cetvel	120
İspir Belediyesi jeoloji ve deprem durumu	120
Camlikaya Belediyesi jeoloji ve deprem durumu	121
Pazaryolu Belediyesi » » » »	122
Kırık Nahiyesi Merkezi » » » »	123

SOSYA, HİZMETLER

Yol - Su - Elektrik - Okul - Camii ve hizmetler cetveli	124
İspir Merkezdeki Okullar ve Camileri	124
Pazaryolu Nahiyesi okullar ve camileri	124
Camlikaya » » » »	124
Köylerin yol, su, okul, camii v.s. durumlarını gösterir cetvel	124

LÜGATÇE

BİBLİYOĞRAFYA

HARITA

Togan, A. Zeki Velidi, Azerbaycan, İ.A.
 Öztna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi.
 Şehitoglu, S. Hami, Birinci Cihan Savaşında İspir Müdafaası.
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi.
 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Anadolu Beylikleri.
 Uras, Esat, Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi.
 Yinanç, Mükrimin Halli, Akköyunlular, İ.A.
 Yinanç, Mükrimin Halli, Erzurum, İ.A.
 Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1871.
 * * * 1874.
 * * * 1899.
 * * * 1900.

Ermeniler Hakkında Makaleler - Dergiler, Atatürk Üniversitesi Yayınları.
 Tarih Yolunda Erzurum, Dergi, 1959 yılı nüshaları.
 Türkiye Turizm Aylık Mecmua, Erzurum nüshası, 1965.
 Erzurum İl Yılığı - 1973
 Nüfus İstatistikleri, İstatistik Ens. yayınları.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
GİRİŞ	9

TARİHTE İSPİR

a — Başlangıçtan Sakalara kadar	11
b — Sakalar - İranlılar - Mekadonyalılar - Artaksiyashilar	12
c — Partilar - Romalılar - Bizanslılar	13
d — İstanbul hakimiyyeti, Bizans - Arap mücadelesi	15
e — Selçuklular Devri	16
1) Saltuklular	18
2) Erzurum Selçuklular	21
3) Anadolu Selçuklular	21
f — Moğol istilası - İhanlılar	22
g — Türkmen Beylikleri - Timurlular - Karaköyunlular - Akköyunlular	23
h — Atabegler (Sa-Atabego) hakimiyyeti	29
i — Osmanlı İmparatorluğu	30
1) 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı	36
2) 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı	36
3) 1914-1918 Birinci Cihan Savaşı	37

TARİHİ ESERLER

İspir Kalesi ve Kale Camii	54
Melik Hallî Gölzi Camii	56
Kanuni Sultan Süleyman'ın bir kitabı	58
Yazıcızade Çeşmesi	59
Tuğrul Şah Camii	59
Kadioğlu Medresesi	62
Saka Baba	63
Sanduk Kalesi	64
Mohurgot Kalesi	64
Fisırık Kale	64
Semehrek Kalesi	65
Cankurtaran köyündeki Kale	66
Laleli - Koza arasındaki Kale	66
Karahân Köyü Harabeleri	66
Mermar sütlülu mağaralar	66
Akköyünlu harabeleri	66
Numanpaşa Köyü	67
Elmalı Camii mağarası	68
Su dolu çanak	69

A R I V I N

25 ERZURUM - 06 İSPİR
ÖLÇEK: 1/200.000

1 / 3 / 1979

- DEVLET YOLU
- IL YOLU
- MUTASAVİER KÖY YOLU
- SANAT YAPISIZ TESİVIYE
- SANAT YAPILI TESİVIYE
- STABİLİZİE KAPLAMA
- ASFALT KAPLAMA

